

Доказовий аналіз психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту

та роль системи освіти як захисного
середовища

Подяка

АВТОРАМ

Александросу Лордосу (Alexandros Lordos), Ерве Моріну (Herve Morin), Костасу Фанті (Kostas Fanti), Оксані Лемішці (Oksana Lemishka), Александеру Гесту (Alexander Guest), Марії Симео (Maria Symeou), Марії Контоюліс (Maria Kontoulis) та Елеані Гаджиміні (Eleana Hadjimina).

РЕДАГУВАННЯ

Іларії Камілері (Ilaria Camilleri), Наталії Валеvської (Natalia Valevska)

ДИЗАЙН

Надії Дяченко

Це дослідження було б неможливим без цінних внесків та порад колег усередині та поза межами ЮНІСЕФ: спеціалістів із підліткового розвитку, шкільних психологів та фахівців «із полів».

Ми особливо цінуємо допомогу в опрацюванні даних, адаптації їх до контексту та конкретних викликів дослідження, яку надали Ільке Даглі-Гастінгс (Ilke Dagli-Hustings), Марія Сіккі (Maria Sikki), Катеріна Конікку (Katerina Konikkou), Марія Петріді (Maria Petridou), Володимир Пономаренко (Volodymyr Ponomarenko), Ольга Балакірева (Olga Balakireva), Нам-Михайло Нгуєн (Nam-Mukhailo Nguien), Даріна Солодова (Darina Solodova), Тереза Свенссон (Therese Svensson), Стен Вейцман (Stan Veitsman) та Ільдар Газізуллін (Ildar Gazizullin).

Це дослідження було б неможливим без підтримки

колег із ЮНІСЕФ: Джіованні Барберіс (Giovanna Barberis), Олени Сакович (Olena Sakovych) та Лаури Білл (Laura Bill) з офісу ЮНІСЕФ в Україні; Шини Белл (Sheena Bell), Іларії Фаверо (Ilaria Favero), Маха Муні (Maha Muna) з регіонального офісу ЮНІСЕФ у Європі та Центральній Азії; Ханни Сахаткія (Hanna Sahatqia) з Інноваційної лабораторії ЮНІСЕФ у Косово.

Ця публікація була створена за фінансової підтримки Європейського Союзу. Зміст матеріалу не обов'язково відображає точку зору Європейського Союзу.

Глосарій

ESPAD Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин

GCA Території, що контролюються державою

HBSC Поведінка дітей шкільного віку стосовно охорони здоров'я

МОН Міністерство освіти і науки України

NGCA Території, що не контролюються державою

ПТСР Посттравматичний стресовий розлад

SCORE Індекс соціальної згуртованості та примирення

SeeD Центр сталого миру та демократичного розвитку

УІСД Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка

ПРООН Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй

ЮНІСЕФ Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй

USAID Агентство США з міжнародного розвитку

USE Індекс соціальної згуртованості та примирення Організації Об'єднаних Націй для Східної України

CRC Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини

ЗМІСТ

Подяка	2
Глосарій	3
1. КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ	6
2. КОРОТКИЙ ВИКЛАД ДОСЛІДЖЕННЯ	7
3. ВСТУП	8
3.1 Передісторія	8
3.2 Обґрунтування дослідження	9
3.3 Масштаб дослідження	9
4. МЕТОДОЛОГІЯ	10
4.1 Дослідницькі інструменти	10
4.2 Етичні застереження	10
4.3 Збір і аналіз даних	11
5. ПІДЛІТКИ: ІНВЕСТИЦІЯ В МАЙБУТНЄ	12
5.1 Ситуація на сході України	12
5.2 Підлітки Донецької та Луганської областей	12
6. ПСИХОСОЦІАЛЬНА АДАПТИВНІСТЬ — ВИХОВАННЯ СТІЙКОСТІ ДО РИЗИКІВ	13
6.1 Огляд ризиків в житті підлітків	15
6.1.1 Наслідки ризиків для підлітків на сході України	16
6.1.2 Гендерні особливості	17
6.2 Виховання стійкості підлітків у контексті конфлікту	18
6.2.1 Цінності взаємозалежності й толерантність до різноманітності	19
6.2.2 Навички спільного вирішення проблем	20
6.2.3 Впевненість у собі	20
6.2.4 Шкільна згуртованість	21
6.2.5 Парадоксальний вплив емпатії на інтерналізацію проблем	22

6.3	Стойкість підлітків до віктимізації	22
6.3.1	Навички спільного розв'язання проблем	23
6.3.2	Навички ефективної саморегуляції	23
6.3.3	Емпатія, впевненість у собі та підтримка однолітків як фактори вразливості віктимізованих підлітків	24
6.4	Стойкість підлітків до насилля в сім'ї	26
6.4.1	Підтримка з боку вчителів	26
6.4.3	Навички ефективної саморегуляції	28
6.4.4	Парадоксальний вплив емпатії	28
7.	ШКІЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ	30
7.1.1	Основні функції шкільної згуртованості	33
7.1	Вплив шкільної згуртованості на підлітків	33
7.1.2	Залежність шкільної згуртованості від гендеру та наближеності до лінії розмежування	34
7.2	Побудова шкільної згуртованості	34
8.	ДОДАТКОВІ ТЕМАТИЧНІ ПІДРОЗДІЛИ	38
8.1	Насилля серед однолітків у школах: глибинний аналіз віктимізації	38
8.2.	Виховання громадянської позиції	42
8.3	Гендерно зумовлені відмінності психоціального розвитку підлітків у Східній Україні	44
8.4	Вплив наближеності до лінії розмежування на підлітків Східної України	46
9.	ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ	48
10.	ЯК КОРИСТУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТАМИ ЦЬОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	49
11.	РЕКОМЕНДАЦІЇ	50
	Додаток	51

1. КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Ризик. Терміном «ризик» у цьому дослідженні позначені перешкоди на шляху успішного розвитку підлітків, а саме загрози, з якими вони стикаються, та негативні події, які підлітки переживають. Ми проаналізували різні типи ризиків, такі як соціально-демографічний ризик, насильство в сім'ї, віктимізація в школі, перебування в умовах конфлікту, та дослідили їхній вплив на психосоціальну адаптацію підлітків. Подобиці наведено в розділі 6.

Стійкість. «Стійкість» у дослідженні визначено як здатність підлітків не піддаватися негараздам, травмам, загрозам чи іншим серйозним джерелам стресу, адаптуватися до них та відновлюватися після пережитих негараздів, травм, загроз чи інших серйозних джерел стресу.

Підлітки. Терміном «підліток» ЮНІСЕФ позначає хлопців та дівчат віком від 10 до 18 років. Утім, запропоноване дослідження охоплює підлітків віком від 13 до 18 років — це максимально широкий віковий діапазон, який можливо опитати за допомогою єдиної анкети.

Успішний розвиток підлітків. У цьому дослідженні «розвиток підлітків» визначено як постійний процес, під час якого підлітки розвивають уміння, життєві навички та будують соціальні зв'язки. «Уміння» в дослідженні — це здатність адаптуватися до різних середовищ та викликів. Вимірювані показники були обрані такі, які б дали змогу проаналізувати розвиток підлітків загалом, а також з'ясувати, що сприяє успішному розвитку підлітків саме в контексті Східної України. Окремим завданням було визначити роль конфлікту на сході України та зрозуміти, які зовнішні фактори та особистісні характеристики зумовлюють більшу стійкість підлітків до його негативних впливів на них. Загалом було обрано 62 вимірюваних показники, серед яких є як позитивні (задоволеність життям, академічна успішність, відчуття безпеки в школі, громадянська активність тощо), так і негативні (тенденція кидати школу, інтерналізація проблем та проблеми поведінки, схильність до участі в булінгу тощо). Повний перелік показників, використаних у дослідженні, можна знайти в додатку.

Насильство. У цьому дослідженні проаналізовано насильство щодо підлітків у кількох формах: фізичне та емоційне насильство в сім'ї та/або серед однолітків, а також прямий і непрямий вплив на них насильства, пов'язаного з конфліктом.

Психосоціальна адаптивність. У цьому дослідженні терміном «психосоціальна адаптивність» позначено емоційну та соціальну здатність змінюватися й адаптуватися до нового середовища.

Інтерналізація проблем. У цьому дослідженні «інтерналізація проблем» означає тривожність, депресію, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), схильність до заподіяння собі шкоди та суїцидальної поведінки.

Проблеми поведінки. У цьому дослідженні «проблеми поведінки» визначається як схильність до підліткової злочинності, фізичної агресії, зловживання алкоголем, наркотичними речовинами та ризикованої сексуальної поведінки.

Шкільна згуртованість. Це загальноприйнята концепція у напрямках шкільної психології та підліткового розвитку. У цьому дослідженні «шкільну згуртованість» визначаємо як міру, якою учні відчують, що решта членів шкільного соціуму їх приймають, поважають, залучають і підтримують.

Райони наближені до лінії розмежування. У цьому дослідженні словосполучення «райони наближені до лінії розмежування» використовується на позначення 15-кілометрової смуги вздовж лінії розмежування на територіях, підконтрольних уряду України в Донецькій та Луганській областях.

2. КОРОТКИЙ ВИКЛАД ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою цього дослідження було якомога детальніше дослідити виклики та загрози, які стоять перед підлітками в зоні військового конфлікту на сході України, і в такий спосіб долучитися до інформування розробки відповідних політик і програм, особливо поточної реформи освіти, зокрема тих її положень, що стосуються концепту «Нової української школи». Для цього Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Програма розвитку ООН та Міжнародна організація з міграції за підтримки Координаційного офісу ООН спільно з Центром сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) здійснили масштабне кількісне дослідження із загальною вибіркою 3 331 підліток із 48 закладів освіти на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей.

У процесі дослідження ми вивчали вплив конфлікту та інших мікросистемних ризиків (наприклад, насилля в сім'ї) на розвиток підлітків і намагалися знайти потенційні джерела стійкості, які могли б перешкодити таким впливам. Зокрема, дослідження виявило, що конфлікт може призводити до інтерналізації та екстерналізації ментальних проблем, таких як агресія, тривожність, депресія, зловживання алкоголем і наркотиками, а також негативно впливати на якість життя і задоволеність ним. Окрім конфлікту, підлітки зазнають також впливу різних мікросистемних ризиків: насильства в сім'ї чи віктимізації в школі. Оскільки вони тісно пов'язані з проблемами психічного здоров'я, ці ризики можуть підштовхувати підлітків кидати школу та/чи демотивувати їх брати участь у житті громади. Натомість академічна успішність може падати через соціодемографічні виклики, такі як бідність родини, неповнота сім'ї тощо.

Попри те, що результати нашого дослідження передусім закликають зменшити негативний вплив конфлікту та мікросистемних ризиків на підлітків, для нас не менш важливим було визначити, які саме фактори можуть пом'якшити негативні наслідки таких впливів, раз їх неможливо уникнути. Так, дослідження показало, що навички співпраці та виховної діяльності в поєднанні з підтримкою з боку батьків і вчителів значною мірою допомагають підліткам справлятися з насильством, із яким вони стикаються в школі чи вдома. Натомість із негативними наслідками впливу конфлікту підліткам допомагає справлятися підтримка з боку однолітків, емоційний зв'язок зі школою, цінності взаємозалежності, навички спільного розв'язання проблем та соціальна толерантність до різних груп у суспільстві. Такі висновки дають підстави стверджувати, що програми, націлені на виховання у підлітків стійкості перед загрозами, неодмінно повинні враховувати джерело самого виклику.

Далі з огляду на важливу роль у розвитку підлітків таких елементів, як підтримка від вчителів, підтримка з боку однолітків та емоційний зв'язок зі школою, які сукупно складають показник шкільної згуртованості, дослідження

фокусується на конкретних захисних функціях, які може виконувати школа. Було з'ясовано, що шкільна згуртованість позитивно впливає на задоволеність підлітками життям, їхню академічну успішність, запобігає інтерналізації проблем (стримує депресію, агресію тощо) та поведінковим проблемам (наприклад, зменшує ймовірність булінгу). Підлітки, які відчують згуртованість у школі, більше готові до мирної активності в громаді та рідше за інших замислюються над тим, щоб кинути навчання в школі. Отже, шкільна згуртованість відіграє важливу роль у процесах розвитку підлітків, а відтак повинна бути включена в програмні цілі.

Важливо підкреслити, що відчуття згуртованості в школі визначає не лише безпосередній шкільний досвід підлітків. Дослідження виявило низку індивідуальних і контекстуальних факторів, які можуть сприяти формуванню та зміцненню шкільної згуртованості. Дослідники з'ясували, що на індивідуальному рівні просоціальна орієнтація, навички міжособистісного спілкування та навички ефективної саморегуляції спричиняють високий рівень шкільної згуртованості. Це підштовхує до висновку, що підлітки з такими конкретними навичками мають кращі шанси взаємодіяти з учителями й однолітками, вибудовувати позитивні соціальні зв'язки та відчувати згуртованість. На контекстуальному рівні, як показали результати дослідження, відчуття згуртованості вдома тісно пов'язане з відчуттям згуртованості в школі, що підкреслює важливість побудови позитивних сімейних взаємин на шляху до позитивних взаємин у школі.

Також необхідно зауважити, що разом зі згуртованістю в школі на поведінку та стан підлітків впливають й інші індивідуальні та контекстуальні фактори. Так, якщо підліток переживає насильство в сім'ї, він/вона має вищі шанси стати жертвою булінгу. Це підкреслює можливі негативні аспекти перенесення досвіду «з дому до школи». Натомість навички ефективної саморегуляції знижують ризик стати жертвою булінгу, очевидно, тому що допомагають підлітку ефективно «перетравлювати» негативний досвід та справлятися з нападами. Також просоціальна орієнтація підлітків (навички співпраці, емпатія та цінності взаємозалежності) разом із толерантністю до різних груп у суспільстві та почуттям згуртованості в школі позитивно впливають на готовність підлітків до мирної громадської діяльності.

Що стосується гендерних особливостей, то дослідження показало, що більшість вимірюваних показників у хлопців та дівчат значно різняться. Дівчата показують вищий порівняно з хлопцями рівень емпатії, соціальної толерантності, згуртованості в сім'ї, підтримки з боку однолітків, навичок соціалізації та здатності до співпраці, при цьому демонструють вищі показники академічної успішності та готовності бути мирними активними громадянами. Разом із тим дівчата більше схильні інтерналізувати проблеми:

в них вищий, ніж у хлопців, рівень тривожності, депресії, посттравматичного стресового розладу. Дівчата частіше стають жертвами булінгу (віктимізації) та більше схильні до міграції. На противагу дівчатам хлопці показують вищий рівень ефективної саморегуляції та впевненості в собі, сильніше бажання займатися підприємницькою діяльністю. Вони почуваються безпечніше в школі та більше задоволені різними аспектами життя. Водночас хлопці більше схильні екстерналізувати проблеми, зокрема демонструють вищий, ніж у дівчат, рівень агресії, підліткової злочинності, незахищеного сексу, частіше зловживають наркотиками й алкоголем, вирізняються байдужістю та беземоційністю, схильністю до авторитарних моделей поведінки. До того ж хлопці показують вищу готовність до політичного насилля та частіше, ніж дівчата, замислюються над тим, щоб кинути школу. Така відмінність показників у представників двох статей підкреслює необхідність враховувати гендерний аспект під час розробки програм. Програми для дівчат повинні бути націленими на виховання навичок саморегуляції та зниження інтерналізації проблем, а також на надання можливостей для участі в житті громади. Програми для хлопців потрібно сфокусувати на розвиткові навичок співпраці та соціалізації, вихованні згуртованості в сім'ї, пом'якшенні байдужості та беземоційності, попередженні екстерналізації проблем та поліпшенні академічної успішності.

3. ВСТУП

3.1 Передісторія

У 2017 році три агенції ООН — Дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ, ПРООН та Міжнародна організація з міграції — за підтримки Координаційного офісу ООН спільно розпочали проект «SCORE для Східної України» (USE). Метою проекту є відстеження суспільної динаміки в Східній Україні та виявлення впливу конфлікту на неї. USE — це розроблений Центром сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) комплексний аналітичний інструмент, який базується на доказових методологіях. Однією з методологій, що використовується в рамках USE, є Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE). SCORE — це методологія, розроблена організаціями SeeD, ПРООН та USAID для дослідження соціальної згуртованості та її ролі в миротворчих процесах на територіях, уражених конфліктами. Після пілотного втілення на Кіпрі SCORE в подальшому було впроваджено ще в кількох країнах Європи, Азії, Африки та Близького Сходу, зокрема в Боснії-Герцеговині, Непалі, Ліберії, Молдові та Іраку. В Україні методологія SCORE була покладена в основу досліджень східних областей у рамках USE. Також вона використовується в національних дослідженнях у рамках проекту USAID Українська ініціатива зміцнення громадської довіри (UCBI).

Окрім гендерних відмінностей, дослідження виявило низку серйозних розбіжностей у показниках респондентів залежно від того, як близько до лінії розмежування вони живуть. Зокрема, підлітки-школярі, що проживають у зоні неподалік лінії розмежування¹, показали сильнішу тенденцію кидати школу, вищу готовність до політичного насилля, вищий рівень нормалізації булінгу, нижчу підтримку з боку вчителів та нижчий рівень якості життя порівняно з підлітками з інших районів Донбасу. Крім того, підлітки із населених пунктів безпосередньо наближених до лінії розмежування продемонстрували вищий рівень байдужості та беземоційності, що, можливо, можна пояснити захисною емоційною реакцією на складні умови життя посеред активного збройного конфлікту. Отже, щоб уникнути негативних довгострокових наслідків для соціоемоційного розвитку підлітків, які перебувають під впливом конфлікту, потрібно зробити наголос на вихованні в них стійкості перед загрозами в умовах конфлікту шляхом налагодження позитивних взаємин із однолітками, плекання цінностей взаємозалежності, здорової самооцінки та відчуття емоційного зв'язку зі школою. Паралельно слід докладати зусилля для нормалізації життя в їхніх громадах та в Східній Україні в цілому.

Команда USE розробила два компоненти — дорослий² та підлітковий. Вони різняться за фокусом та масштабом, але обидва розпрацьовані з урахуванням саме східноукраїнського контексту, ґрунтуються на огляді відповідної наукової літератури та досліджень, а також спираються на низку консультацій зі зацікавленими сторонами. Відповідно, вони доповнюють один одного, і їхнє поєднання дає глибше розуміння суспільної динаміки в Східній Україні. Дорослий компонент сфокусований на соціальній згуртованості; він вивчає якість взаємин між різними групами в суспільстві, між державою та громадянами, робить акцент на інституційній довірі, ефективності держави, наданні послуг і безпеці людини загалом. Підлітковий компонент, у свою чергу, націлений на визначення чинників і процесів, які впливають на формування дітьми їхнього бачення світу та розуміння своєї ролі в майбутньому. Зокрема, підлітковий компонент USE вивчає виклики, які стоять перед підлітками, особливо тими, які перебувають в умовах конфлікту, та намагається визначити, що саме формує стійкість індивіда до таких викликів, розвиває необхідні життєві навички та надихає підлітків.

1 Зона в межах 15 кілометрів від лінії розмежування.

2 Додаткова інформація про дослідження підлітків у Східній Україні, а також про дорослий компонент — на сайті дослідження підлітків у Східній Україні www.scoreforpeace.org.

Проект USE — це перше дослідження за участі Фонду ЮНІСЕФ, у якому застосована методологія доказової розробки програм, створена SeeD. Також це перше залучення підлітків до дослідження за такою методологією, де фонд ЮНІСЕФ відіграв ключову роль на етапах розробки дослідження, його практичного втілення та аналізу отриманих даних.

3.2 Обґрунтування дослідження

Попри те, що в Україні вже проводилися дослідження (зокрема дослідження фонду ЮНІСЕФ та його партнерів), які вивчали вплив військового конфлікту на дітей, більшість із них стосувалися виключно демографічної групи «діти, що проживають у безпосередній близькості до лінії розмежування» та впливу травматичних подій на їхній психосоціальний стан. При цьому спроб детально вивчити вплив конфлікту та його похідних на розвиток підлітків було здійснено дуже мало.

Саме тому дослідники на основі вивчення відповідної літератури, консультацій із партнерами та ознайомлення з результатами попередніх емпіричних досліджень розробили дві прогностичні моделі. Перша вивчає психологічну адаптивність із позиції стійкості до ризиків; друга стосується шкільної згуртованості, яка, за даними глобальних досліджень, позитивно впливає на розвиток підлітків, і досліджує такий вплив у східноукраїнському контексті. Друга модель особливо важлива, оскільки і партнери, і самі підлітки неодноразово називали школу «основним безпечним середовищем» у наближених до конфлікту зонах.

3.3 Масштаб дослідження

Цей звіт, створений організаціями ЮНІСЕФ та SeeD, базується на аналізі даних, зібраних під час першої з трьох запланованих хвиль підліткового компоненту USE за допомогою анкет, заповнених самостійно 3 331 підлітком віком від 13 до 17 років із 48 випадково обраних освітніх закладів на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей.

Загальна ціль звіту — поінформувати амбіційну освітню реформу, зокрема ту її частину, що «Нова українська школа»³ від грудня 2016 року.

Дослідження східноукраїнських підлітків має на меті посилити доказову базу та поінформувати урядові установи й інших ключових стейкхолдерів щодо структурних факторів, які потрібно враховувати під час розробки політик і програм заради збільшення їх ефективності (йдеться, наприклад, про врахування відмінностей у переживанні конфлікту між дівчатами-підлітками та хлопцями-підлітками).

Тримаючи у фокусі освітню реформу, це дослідження

насамперед аналізує, які фактори ризику, в тому числі особистісні характеристики й зовнішні фактори, спричиняють проблеми поведінки та психосоціальні проблеми (інтерналізацію проблем) у підлітків. **У рамках цього дослідження згадані поняття визначені так:**

- проблеми поведінки — це підліткова злочинність, зловживання наркотиками й алкоголем, ризикована сексуальна поведінка та фізична агресія;
- психосоціальні проблеми — тривожність, депресія, ПТСР, схильність до заповдіяння собі шкоди та суїцидальної поведінки.

Далі ми пояснюємо негативний вплив цих ризиків на підлітковий розвиток через фактори стійкості. На основі вивчення того, як підлітки опираються цим ризикам, було проаналізовано захисну функцію освітньої системи та її роль у вибудовуванні стійкості у підлітків через моделювання шкільної згуртованості — контексту, тісно пов'язаного з цілями освітньої реформи.

Врешті це дослідження здатне допомогти освітній реформі відкоригувати навчальні програми крізь призму потреб учня та фокусуватися на розвитку тих навичок, які найбільше допомагають формувати стійкість підлітків перед різноманітними негативними впливами. Наведене дослідження в особливий спосіб сприяє чотирьом ключовим елементам реформи: /03 Наскрізний процес виховання, який формує цінності; /05 Педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками; /06 Орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм; /07 Нова структура школи, яка дозволяє добре засвоїти новий зміст і набути життєвих компетентностей.

У цьому звіті наведені результати, отримані під час першої хвилі збору даних, завершеної в жовтні 2017-го. Загалом дослідження східноукраїнських підлітків заплановане на три роки. Збір даних для другої хвилі здійснювався у жовтні 2018 року. Вона й наступні хвилі дадуть змогу провести порівняльний аналіз даних і відстежити тенденції, а після введення унікальних анонімних ідентифікаторів — також проводити глибинний лонгitudний аналіз. Крім того, це дослідження має на меті інформувати Міністерство освіти та науки України про ефективність тих чи інших освітніх проектів у рамках освітньої реформи, ЮНІСЕФ паралельно з проведенням другої хвилі збору даних вже використовує інструмент, розроблений у межах дослідження, для оцінки низки проектів, таких як «Медіація в школах», «Безпечна школа», та освітньої програми «Вчимося жити разом».

Варто зазначити, що висновки запропонованого дослідження не обмежуються визначенням впливу конфлікту на психоемоційний стан підлітків та його наслідків. Дослідження варто розглядати в ширшому контексті — тієї ролі, яку освітня реформа може відіграти у розвитку східноукраїнських підлітків, якщо вона досягне масштабності, стійкості та довгострокових змін у якості навчання.

3 Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / Міністерство освіти і науки України. – 2016.

4. МЕТОДОЛОГІЯ

Дане дослідження було розроблене з урахуванням специфіки. Це дослідження було здійснене з урахуванням специфіки контексту Східної України. Його розробники вжили належних заходів, щоб забезпечити відповідність дослідження етичним принципам — національним та ЮНІСЕФ — щодо проведення опитування дітей.

Після вивчення масиву матеріалів та проведення консультацій із партнерами розробники дослідження обрали конкретні показники, які б дали змогу отримати якомога повнішу інформацію про розвиток підлітків у такому контексті, як збройний конфлікт на сході України. Перш ніж включити показники у дослідження, оцінювали їхню здатність дати відповідь на три запитання:

- які специфічні фактори впливають на розвиток підлітків у Східній Україні?;
- як впливає на них конфлікт?;
- які зовнішні фактори та особистісні характеристики допомагають протистояти негативним наслідкам, зокрема спровокованим конфліктом?

Врешті для дослідження було відібрано 62 показники: ті, що стосуються досвіду шкільного життя (підтримка з боку однолітків і вчителів, емоційний зв'язок зі школою, тенденція кидати школу), ментального здоров'я (тривожність, депресія, проблеми з поведінкою, відчуття благополуччя), ризику й захисних факторів на індивідуальному рівні (нарцисизм, байдужість і беземоційність, навички саморегуляції, навички спільного розв'язання проблем), контекстуального ризику й захисних факторів (сім'ї підлітків, віктимізація в школі, вплив конфлікту, залученість батьків) і насамкінець — характеристики, пов'язані з розвитком громадянської позиції (готовність бути мирним активним громадянином, готовність до політичного насилля, поляризація чи гармонія між групами, толерантність до різноманітності). Повний перелік цих 62 показників для підлітків — у додатку.

4.1 Дослідницькі інструменти

Кожен із показників представлений в анкеті 3–5 пунктами (запитаннями), які стосуються різних аспектів феномену, який мають виміряти ці показники. Коли дані зібрані, відповіді по всіх пунктах агрегуються в одну складену шкалу. Наприклад, щоб виміряти залученість батьків, в одному пункті поставлене запитання, чи регулярно батьки цікавляться у своїх дітей-підлітків, як пройшов день у школі, а в іншому пункті запитують, чи займаються батьки з дітьми-підлітками

чимось радісним і приємним. Де це було можливо, в дослідження були включені перевірені міжнародним досвідом психометричні інструменти, які дають змогу надійно виміряти показники. Де таких інструментів не було або де показники є специфічними для українського контексту, пункти анкети й складені шкали були спеціально розроблені з використанням найкращих практик побудови психометричних шкал.

4.2 Етичні застереження

Команда дослідників заздалегідь ретельно розглянула всі етичні застереження з метою захисту прав дітей під час проведення опитувань та укладання результатів дослідження. ЮНІСЕФ заручився експертною підтримкою Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка (УІСД)⁴ — провідної установи з багатим досвідом проведення досліджень у школах, — представники якого надавали професійні консультації під час укладання опитувальників та їхнього перекладу. УІСД є українським інститутом, який має акредитацію Європейського опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин⁵ (ESPAD) та здійснює збір даних по всій Україні для дослідження «Поведінка дітей шкільного віку стосовно охорони здоров'я»⁶ (HBSC). Обидва дослідження проводяться у 35 та 48 країнах відповідно. УІСД зробив попередній незалежний етичний огляд опитувальника, розробленого групою дослідників, після чого співробітники Інституту переглянули та скорегували анкету для проведення перших польових випробувань у контрольованому середовищі. Пізніше анкета пройшла етичну експертизу в Соціологічній асоціації України⁷ та в Державній науковій установі «Інститут модернізації змісту освіти Міністерства освіти і науки України»⁸.

Регіональні польові менеджери та інтерв'юери з національної мережі УІСД пройшли одноденний тренінг, перш ніж перейти до процесу заповнення паперових опитувальників у класних кімнатах. Під час заповнення опитувальників строго дотримувалася протокол, що використовується у дослідженнях HBSC. Школярів було поінформовано про цілі дослідження, а також про те, як будуть використані отримані дані. Їм також повідомили про те, що участь в опитуванні

4 <http://www.uisr.org.ua/>

5 <http://www.espad.org>

6 <http://www.hbsc.org>

7 <http://i-soc.com.ua/en/institute/>

8 <https://en.imzo.gov.ua/>

є добровільною. Для школярів було створено максимально сприятливу атмосферу: до їхнього відома було доведено, що вони не зобов'язані відповідати на всі запитання та можуть припинити участь у дослідженні будь-якої миті. Кожен школяр отримав анкету та індивідуальний конверт, у якому вони запечатували анкету після заповнення. Всі індивідуальні конверти інтерв'юер запечатував у другому конверті до моменту повернення класного керівника до класу.

4.3 Збір і аналіз даних

Дані для дослідження були зібрані у вересні — жовтні 2017 року за допомогою анкет для самостійного заповнення, укладених українською мовою. Випадкова вибірка складала 3 331 підліток віком від 13 до 17 років із 48 освітніх закладів на підконтрольних уряду України територіях Донецької й Луганської областей. Додаткова вибірка була сформована з підлітків, що проживають у 15-кілометровій смузі вздовж лінії розмежування.

Після цього дані по підлітках пройшли обробку: спершу дослідники перевірили, чи всі складені шкали працюють як когерентні міри (для цього було використано факторний аналіз та розрахунок надійності), а тоді розбили значення для всіх показників за віком, статтю та наближеністю до лінії розмежування. Для вивчення динаміки та чинників процесів, які насамперед цікавили дослідників, було використано прогностичне статистичне моделювання.

Зокрема, для тієї частини звіту, яка стосується психосоціальної адаптивності, застосували моделювання структурного рівняння, щоб дослідити, як перебування під впливом різних несприятливих обставин (насильство в сім'ї, конфлікт, віктимізація) може зашкодити розвитку у сферах навчання, громадської активності та психосоціальної діяльності. Після того, як були встановлені причинно-наслідкові зв'язки, дослідники обрали показники, які можуть служити захисними факторами в умовах несприятливих впливів, — так звані джерела стійкості (в їхньому числі особистісні ресурси, наприклад, навички співпраці чи саморегуляції, а також контекстуальні ресурси, такі як підтримка з боку однолітків та вчителів). Для цього було використано статистичну техніку модераційного аналізу, яка визначає, як інтенсивність впливу негативних обставин залежить від рівня потенційного фактора стійкості (скажімо, від низької чи високої згуртованості в школі). Наприклад, перебування під впливом конфлікту може призводити до проблем поведінки, проте лише в підлітків із низькою толерантністю до різноманітності соціальних груп.

У частині, що стосується шкільної згуртованості, ми використали моделювання структурного рівняння, щоб дослідити, як різні фактори ризику й захисту на особистому та контекстуальному рівнях впливають на шкільну згуртованість і як вона, в свою чергу, позначається на розвитку, зокрема в сферах навчання, громадської активності та психосоціальної діяльності. Після цього та сама картина була змодельована окремо для дівчат і окремо для хлопців, а також окремо для підлітків, які проживають (не)близько до лінії розмежування. Такий метод дав змогу з'ясувати роль шкільної згуртованості окремо для хлопців і окремо дівчат, а також для підлітків у школах, розташованих у безпосередній близькості до лінії розмежування і дещо далі від неї.

Врешті-решт результати аналізу допомогли викласти дослідження в такий спосіб, щоб воно прислужилося інформуванню політик та програм мандатів ЮНІСЕФ у сфері освіти й захисту та стало додатковим джерелом ефективного впровадження реформи освіти МОН.

3,331

ПІДЛІТКІВ

13-17

РОКІВ

48

ОСВІТНІХ
ЗАКЛАДІВ

ХЛОПЦІВ

48%

ДІВЧАТ

50%

5. ПІДЛІТКИ: ІНВЕСТИЦІЯ В МАЙБУТНЄ

5.1 Ситуація на сході України

Те, що підлітковий вік як критичний період формування особистості визначає благополуччя людини протягом решти її життя, є давно визнаним фактом у сучасному світі. Нещодавні досягнення у неврології засвідчили, що на додачу до фізіологічних змін, які відбуваються в цей період, підлітковий вік є другим за важливістю етапом розвитку мозку. Структурні перебудови та зміни нейронних зв'язків, які відбуваються в мозку людини якраз у цей період, мають значний вплив на нервові ланцюжки, задіяні в обробці емоцій, ризиків, винагород та побудові соціальних взаємин. Саме тому підлітки вирізняються чутливістю до зовнішніх впливів, здатністю до швидкого навчання та підвищеною ризикованістю — це час, коли хлопці й дівчата беруть на себе додаткову відповідальність та експериментують із різними способами взаємодії один із одним і з оточенням у пошуках своєї незалежності.

Доведено, що коли дівчата й хлопці підліткового віку отримують підтримку й заохочення з боку дорослих, що опікуються ними, а існуючі правила й послуги враховують потреби й можливості підлітків, то вони спроможні подолати наявні цикли бідності, дискримінації та насилля. Для позитивного розвитку підлітки потребують відкритих можливостей розвивати мислення зростання, вибудовувати стійкість та виховувати в собі відчуття належності, автономності та компетентності — і все це в процесі усвідомлення ними своєї ідентичності, формування суспільних поглядів та активної участі в побудові світу навколо себе. У підлітковому віці ризики й можливості нерозривно пов'язані. Поведінкові та емоційні шаблони, з якими діти стикаються в підлітковому віці, можуть стимулювати позитивні або негативні результати внаслідок складної взаємодії процесів соціального, емоційного, психологічного, поведінкового та нейроонтогенетичного характеру. Прийняття в 2016 році Загального коментаря до Конвенції ООН про права дитини щодо прав дітей підліткового віку підкреслює світове визнання важливості інвестицій у підлітків, адже їх відсутність загрожує зупинкою прогресу, досягнутого дитиною в перше десятиліття життя. Це особливо стосується підлітків в Україні, які геть усі так чи інакше перебувають під впливом конфлікту, про що свідчить падіння України в Глобальному індексі розвитку молоді в 2016-му на 9 відсотків (це найбільший регрес серед 183 країн, які брали участь у дослідженні⁹).

5.2 Підлітки Донецької та Луганської областей

Попри те, що військовий конфлікт на сході України так чи інакше впливає на всіх дітей країни, підлітки Донецької та Луганської областей, а також їхні громади живуть в надзвичайно складних умовах. Створення фактичного бар'єру, який

призвів до того, що обласний адміністративний та економічний центр залишився на непідконтрольній уряду України території, руйнування промисловості та збитки, завдані транспортній інфраструктурі, спричинили масштабну втрату робочих місць, а це, в свою чергу, загострило вже наявні проблеми та підірвало наявні до конфлікту системи захисту. Йдеться насамперед про низьку якість і ускладнений доступ до соціальних послуг, в тому числі у сфері охорони здоров'я — як фізичного, так і ментального.

Найбільші складнощі переживають зараз громади, розташовані в безпосередній близькості до лінії розмежування — 15-кілометрової демаркаційної межі між підконтрольними та непідконтрольними уряду України територіями. У зв'язку із сотнями порушень режиму перемир'я, які щодня фіксує Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ, наявністю мін та нерозірваних вибухових пристроїв ці громади перебувають в умовах такої високої небезпеки, пов'язаної з військовим конфліктом, яка дітям за межами цієї зони не знайома. Лише з 16 лютого по 15 серпня 2018 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало жертвами конфлікту 196 цивільних осіб. Головні проблеми щодо захисту дітей у зоні поруч із лінією розмежування — це проживання дітей у районах, які постійно обстрілюються, вимушене перебування сімей у тимчасових бомбосховищах упродовж тривалого часу, психологічний стрес, а також присутність військових у школах, гендерне насильство, сексуальна експлуатація й недогляд. У цих районах сильно обмежений доступ до інфраструктури, зокрема охорони здоров'я, освіти та водних ресурсів, а наявність мін та нерозірваних вибухових пристроїв є не лише загрозою для життя і здоров'я, а й відчутно зменшує можливості для пошуку засобів для існування. У результаті чимало батьків — в основному чоловіків — залишили родини в пошуках роботи в інших місцях, внаслідок чого зросла кількість домогосподарств, де є лише один із батьків.

В нещодавньому звіті¹⁰ ЮНІСЕФ щодо ситуації з дітьми, які живуть поруч із лінією розмежування, йшлося про те, що близько 75 відсотків опитаних шкільних директорів та вчителів шкіл, розташованих у зоні поруч із лінією розмежування, зауважили серйозні зміни поведінки школярів після початку конфлікту. Зокрема, за словами професійного психолога, опитаного для того дослідження, в активно обстрілюваних районах у багатьох дітей помічені симптоми, суголосні з пост-травматичним стресовим розладом. Ще одна складна проблема, яка через брак надійних даних потребує докладнішого вивчення, — це насилля, зокрема фізичне. Професіонали в освітній галузі стверджують, що частота випадків сімейного насилля зросла, оскільки батьки, як правило, перебувають у стані емоційного та психологічного стресу внаслідок конфлікту та погіршення економічної ситуації.

9 <http://youthdevelopmentindex.org>

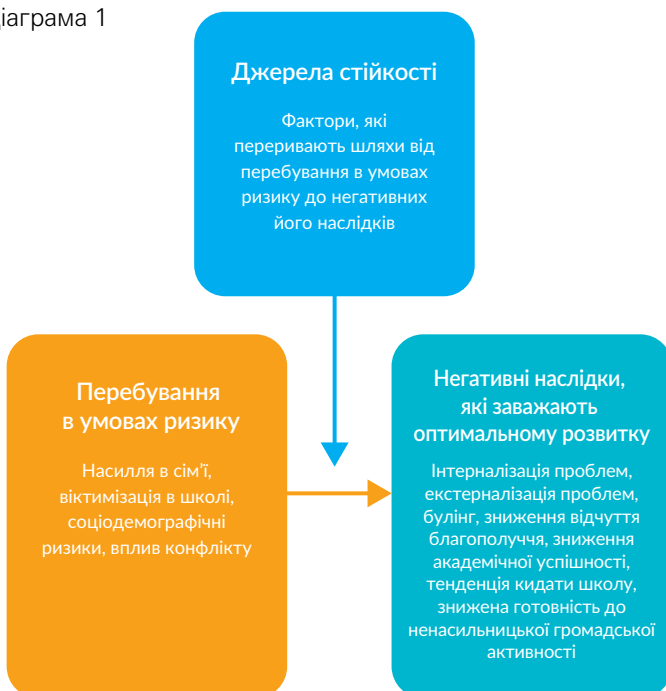
10 The Children of the Contact Line in East Ukraine. 2017 Assessment Update. – UNICEF Ukraine, May 2018.

6. ПСИХОСОЦІАЛЬНА АДАПТИВНІСТЬ — ВИХОВАННЯ СТІЙКОСТІ ДО РИЗИКІВ

Дослідження показує, що в даний час тривожних 22.5 відсотки підлітків на територіях Донецької та Луганської областей мають ризик розвинути клінічний рівень екстерналізації та інтерналізації проблем у дорослому віці, з дуже відмінними типами проблем для хлопців та дівчат. Щоб допомогти уникнути розвитку такого сценарію, ми дослідили психологічну адаптивність підлітків Східної України. Такий підхід дозволив виявити, з одного боку, як і через які механізми конфлікт та його наслідки впливають на підлітків, а з другого боку — які контекстуальні (наприклад, захисне оточення) та індивідуальні (наприклад, навички ефективної саморегуляції) фактори стійкості дозволяють опиратися цим ризикам. Для дослідження психологічної адаптивності підлітків було обрано підхід стійкості до ризику, проілюстрований нижче.

Зовнішній ризик у цьому дослідженні визначається як перебування під впливом загроз або несприятливих обставин, які можуть обмежувати оптимальний розвиток людини. Доведено, що такі обставини спричиняють зміни в системах організму, відповідальних за підтримання нормального його функціонування та реакції на стреси¹¹. Існує багато доказів того, що перебування під впливом зовнішніх несприятливих обставин залишає глибокий відбиток на емоціях, мисленні, поведінці та зменшує шанси стати успішним

Діаграма 1

Існує багато доказів того, що перебування під впливом зовнішніх несприятливих обставин залишає глибокий відбиток на емоціях, мисленні, поведінці та зменшує шанси стати успішним дорослим.

дорослим. Утім, конкретний вплив кожного зовнішнього ризику на розвиток підлітків є наразі недостатньо вивченим, оскільки більшість існуючих досліджень не проводять статистичного контролю взаємозв'язків між зовнішніми змінними ризику чи кумулятивними факторами ризику (тобто комбінацією факторів ризику)¹² в умовах конкретного контексту, таких як, наприклад, Східна Україна в цьому дослідженні.

Для того, щоб з'ясувати, як кожен конкретний ризик впливає на процеси розвитку підлітків, було використано модель структурного рівняння. Дослідники прогнозували, що зовнішні ризики, зокрема соціодемографічні ризики, насилля в сім'ї, віктимізація в школі та вплив конфлікту, матимуть негативний вплив на психосоціальну адаптацію підлітків, а отже, перешкоджатимуть їхньому оптимальному розвитку. Ці змінні були «запаковані» в одну загальну модель, яку емпірично протестували на отриманих під час опитувань даних. Фінальна, емпірично підтверджена модель (див. діаграму 1) демонструє повну відповідність даним і чітко показує унікальний вплив кожного зовнішнього фактора ризику на бажані процеси розвитку. Крім того, модель підтверджує і відображає той факт, що взаємозв'язок факторів ризику часто перешкоджає оптимальному розвитку через проблеми з психічним здоров'ям. Наприклад, насилля в сім'ї виливається в знижену академічну успішність, але це відбувається через розвинення проблем поведінки, яка підриває особисту дисципліну і, відповідно, академічну успішність. І навпаки: соціодемографічний ризик (наприклад, проживання в бідній сім'ї або лише з одним із батьків) також може негативно впливати на академічну успішність,

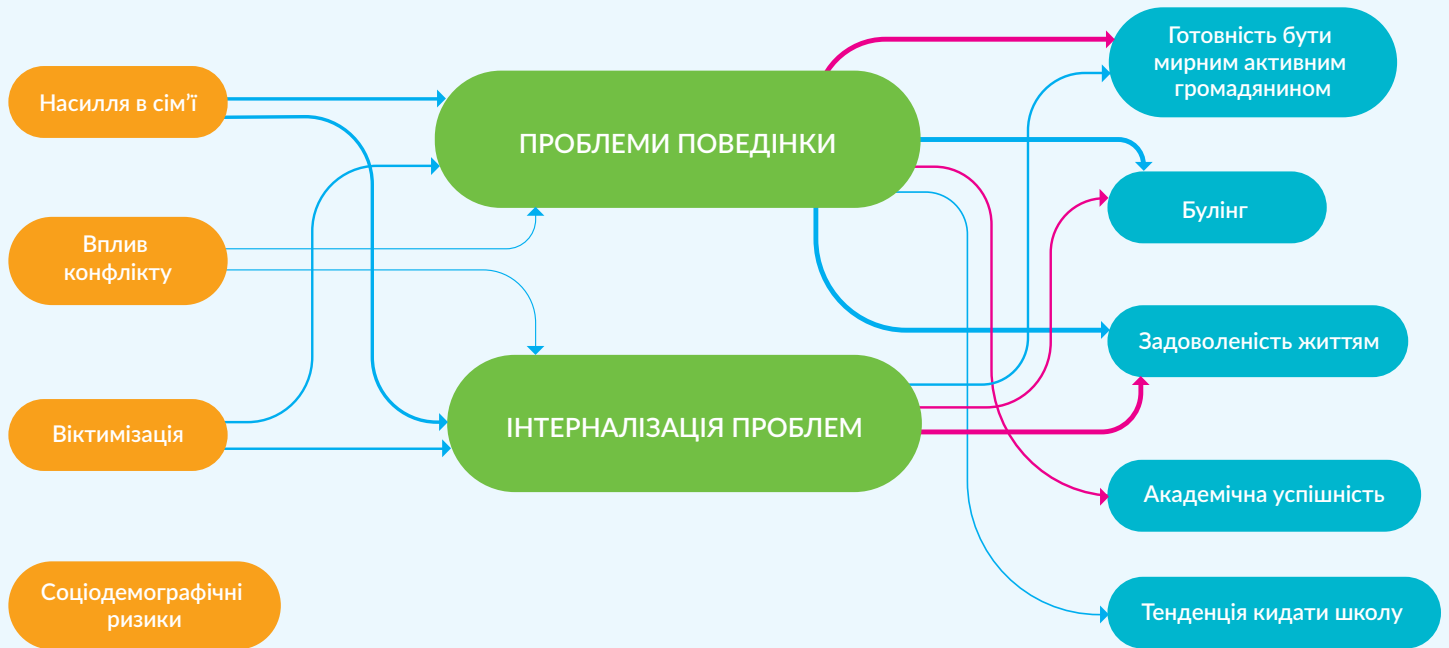
11 Danese, A., & McEwen, B. S. (2012). Adverse childhood experiences, allostasis, allostatic load, and age-related disease. *Physiology & behaviour*, 106(1), 29-39

12 McLaughlin, K. A., & Sheridan, M. A. (2016). Beyond cumulative risk: A dimensional approach to childhood adversity. *Current directions in psychological science*, 25(4), 239-245.

Діаграма 2

Модель впливу ризиків у Східній Україні

Модель структурного рівняння впливу ризиків на результати розвитку підлітків

Model based on data from 3,331 adolescents aged 13-17, collected during September – October 2017. Full model, along with fit indices, can be found in Appendix 1

але це прямий взаємозв'язок, який не опосередковується психічними розладами.

Дослідивши вплив конкретних ризиків на розвиток підлітків, ми водночас проаналізували, що може сформувати стійкість до таких ризиків. Стійкість у цьому дослідженні визначається як здатність підлітків не піддаватися негараздам, травмам, загрозам чи іншим серйозним джерелам стресу, адаптуватися до них та відновлюватися після впливу негараздів, травм, загроз чи інших серйозних джерел стресу. Щоб визначити джерела стійкості, дослідники перевірили потенційні фактори стійкості за допомогою регресійного аналізу та заміряли їхній вплив на процеси розвитку (статично проконтролювавши їх на предмет зовнішніх ризиків). Після цього за допомогою модераційного аналізу було протестовано взаємодію між кожною змінною ризику й можливими факторами стійкості для всіх вимірюваних

елементів оптимального розвитку. Інакше кажучи, замість того, аби припускати, що конфлікт геть у всіх спричиняє проблеми поведінки, ми дослідили, як ті чи інші індивідуальні характеристики та навички (наприклад, навички співпраці, підтримка з боку однолітків) можуть вберегти від нього чи послабити його шкідливий вплив. Саме такий аналітичний підхід дозволив глибше зрозуміти природу стійкості підлітків до ризиків.

Програми, націлені на попередження негативного впливу ризиків на розвиток підлітків, ставлять собі за мету створювати захисне середовище та виховувати в підлітках ті якості, які б допомагали їм самостійно справлятися з викликами. Саме тому емпірично виявлені в цьому дослідженні фактори стійкості (наведені в діаграмі) мають потенціал детально інформувати такі програми та досягати максимум користі від інтервенцій.

6.1 Огляд ризиків в житті підлітків

Емпірична модель цього дослідження суголосно з міжнародними дослідженнями показує, як перебування в умовах ризиків призводить до низки негативних наслідків, серед яких, зокрема, такі:

- (i) зниження академічної успішності та посилення тенденції кидати школи;
- (ii) зниження загальної задоволеності життям;
- (iii) загострення проблем поведінки та перетворення на співучасника булінгу;
- (iv) посилення інтерналізації проблем;
- (v) зменшення готовності бути мирним активним громадянином.

Дослідження засвідчило, що кожен із чотирьох ризиків зовнішнього характеру по-своєму впливає на психосоціальний стан підлітків.

А. Соціодемографічний ризик

Соціодемографічний ризик в основному впливає на навчання підлітків, а саме на їхню академічну успішність та наміри кидати школу. Однак він не збільшує ризик виникнення психологічних розладів. Іншими словами, психологічно здорові підлітки втрачають мотивацію до навчання під впливом соціодемографічних ризиків. Такий зв'язок може пояснюватися нестачею професійних амбіцій у таких сім'ях або ж тим, що від таких підлітків часто чекають, що вони візьмуть на себе частину обов'язків у родині, наприклад, поповнення сімейного бюджету.

В. Насилля в сім'ї

Насилля в сім'ї, як виявило дослідження, значно сильніше впливає на підлітків. Воно безпосередньо погіршує психічне здоров'я (призводить до інтерналізації проблем та проблем поведінки), знижує відчуття благополуччя, підвищує ризик кидати школу підлітком та підриває мотивацію до мирної активної громадської діяльності. Гармонійне родинне життя є необхідною умовою розвитку ідентичності підлітка. У разі якщо батьки та інші члени родини не здатні бути позитивними рольовими моделями, джерелом тепла й стабільності, підлітки приречені на внутрішні страждання, які залежно від особистісних характеристик підлітка можуть бути спрямовані як усередину (у формі інтерналізації проблем через тривожність, депресію, посттравматичний стресовий розлад, заподіяння собі шкоди та суїцидальну поведінку), так і назовні (через проблеми поведінки, такі як агресія, підліткова злочинність, зловживання наркотиками й алкоголем чи ризикована сексуальна поведінка). Крім того, гармонійне родинне життя є важливою сходинкою до здорової соціалізації. Діти з дружніх родин, у яких із турботою ставляться один до одного, легше інтегруються у ширші спільноти, такі як школа й суспільство загалом. Тому не дивно, що підлітки, які розчарувалися в родинній мікросистемі через пережите насилля, також втрачають віру в успішну інтеграцію в ширшу громаду, частиною якої вони мають стати. Саме ця динаміка пояснює шлях від насилля в родині до посиленої тенденції кидати школу й нижчої готовності бути мирним активним громадянином.

Соціодемографічний ризик — це складений індекс, який об'єднує такі показники: низький дохід сім'ї, низький рівень освіти батьків, неповна сім'я та перенаселене домогосподарство. Суттєвої відмінності між рівнями соціодемографічного ризику для підлітків, що живуть поруч із лінією розмежування, та рештою підлітків виявлено не було.

Вимірювання показника **насилля в сім'ї** базується на аналізі відповідей на запитання, пов'язані з насиллям психологічним (наприклад, чи хтось у родині погрожував покинути вас, можливо, назавжди?), сексуальним (наприклад, чи хтось у родині засмутив вас розмовами на сексуальну тему або писав про вас у сексуальному ключі?) та фізичним (наприклад, чи хтось у родині штовхав, шарпав чи бив вас?).

Підлітки незалежно від близькості до лінії розмежування показали однаковий рівень насилля в сім'ї.

С. Шкільна віктимізація

Шкільна віктимізація, про яку детальніше йдеться в підрозділі 6.3., частково подібна за своїм впливом на насилля в родині, зокрема тим, що вона також причетна до виникнення внутрішніх страждань, які переходять у психологічні розлади, звернені як назовні (екстерналізація), так і всередину (інтерналізація). Віктимізація також може спонукати підлітків кинути навчання в школі, хоча насамперед жертви цькувань керовані бажанням уникнути небезпечного й ворожого середовища. Окрім іншого, віктимізація є найочевиднішим передвісником цькування. І в цьому динаміка на сході України повністю відповідає висновкам інших міжнародних досліджень: багато хто із співучасників цькування самі колись були його жертвами.

D. Вплив конфлікту

І нарешті, вплив конфлікту також пов'язаний із посиленням інтерналізації проблем та проблемами поведінки, а також зі зниженням загального відчуття благополуччя. Подібно до факторів ризику, розглянутих вище, вплив конфлікту — наприклад, у зв'язку із перебуванням неподалік обстрілюваних районів, або коли хтось із родини бере участь у конфлікті, або якщо в родині виникає розкол через конфлікт — призводить до внутрішніх страждань у підлітка, які потім спричиняють інтерналізацію проблем або проблеми поведінки.

Низка досліджень, проведених у тому числі фондом ЮНІСЕФ та його партнерами, підкреслює, що інтерналізація проблем, яку можна ширше визначити як проблеми психологічної адаптивності, та проблеми поведінки є наслідками високого рівня стресу, пов'язаного власне з конфліктом, і властиві дітям у Східній Україні в цілому та зокрема тим із них, хто проживає в зоні наближеній до лінії розмежування. У нашому дослідженні інтерналізація вимірювалася через чотири її складники: тривожність, депресію, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) та заподіяння собі шкоди й суїцидальну поведінку. Натомість проблеми поведінки базуються на показниках підліткової злочинності, фізичної агресії, зловживання наркотиками й алкоголем та ризикованої сексуальної поведінки.

Це дослідження ризиків і стійкості моделює інтерналізацію проблем та проблеми поведінки як наслідки, оскільки вони самі є негативними результатами впливу ризиків, але також мають сильний вплив на інші наслідки цієї моделі через власні механізми. Наприклад, насилля в сім'ї напряму впливає на рівень задоволеності життям, але вплив насилля також посилюється через інтерналізацію проблем, яка також впливає на задоволеність життям. Відповідно, окрім прямого впливу ризиків, можемо говорити про каскадний ефект, коли впливом ризику є погіршення психічного здоров'я разом із іншими результатами розвитку, як описано вище, а тоді вже погане психічне здоров'я додатково негативно позначається на результатах наступного порядку, в такий спосіб підсилюючи загальний вплив ризику. Глибинне розуміння внутрішньої динаміки інтерналізації проблем та проблем поведінки є важливим під час розробки програм

Віктимізація — це досвід переживання однієї чи кількох із чотирьох форм булінгу: фізичного, реляційного, вербального та нового феномена — кібер-булінгу.

Вплив конфлікту виміряно за допомогою 10 пунктів, спеціально підібраних для його оцінки в контексті Східної України. Детальніше про них — у підрозділі 6.2.

та ефективних мультисекторальних політик. Наприклад, врахування фактора насилля в сім'ї вимагає впровадження превентивних механізмів, націлених на сім'ю, а вирішення проблем інтерналізації та проблем поведінки потребує створення програм, зосереджених на психологічній допомозі та підтримці психічного здоров'я.

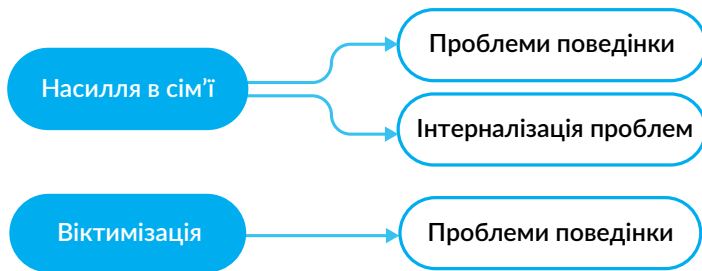
6.1.1 Наслідки ризиків для підлітків на сході України

Дослідження показує, що поведінкові проблеми самі по собі негативно впливають на процеси розвитку підлітків, насамперед призводячи до зниження академічної успішності, підвищення імовірності кидати школу, підвищення рівня булінгу та зниження готовності бути мирним активним громадянином. Парадоксально, але підлітки з більшими поведінковими проблемами почувають себе краще, демонструючи вищий рівень відчуття благополуччя. Це можна пояснити тим, що вони отримують нетривале задоволення від таких проявів проблем поведінки, як, приміром, зловживання наркотиками та алкоголем, що дає фальшиве відчуття начебто «усе добре».

Натомість підлітки з інтерналізацією проблем мають геть інший профіль впливу: через такі проблеми не страждає академічна успішність; вони не є причиною, з якої підлітки готові кинути школу чи починають цькувати інших. Цікаво також, що підлітки, які інтерналізують проблеми, часто є прикладом для наслідування для своїх однолітків, бо саме вони частіше за інших стають шкільними активістами з активною громадянською позицією. Власне, з цієї причини

Взаємозв'язки, що сильніші біля лінії розмежування

їх легко випустити з поля зору, нібито вони не потребують допомоги. Найчастіше це дівчата. При цьому наше дослідження засвідчило, що інтерналізація проблем пов'язана з різким зниженням відчуття емоційного благополуччя, а також підвищеною схильністю до заподіяння собі шкоди та суїцидальної поведінки. Якщо стисло, то, на погляд зовнішніх спостерігачів, підлітки з інтерналізацією проблем можуть здаватися такими, які «в порядку», а тому їх значно важче розпізнати. Особливо це стосується хлопців, яким гендерні стереотипи та соціальні норми «не дозволяють» асоціюватися з такими проблемами. При цьому такі підлітки мовчки переживають серйозні внутрішні страждання, доза яких може виявитися смертельною тоді, коли йдеться про самогубство.

Що стосується ризиків, то дослідження показало, що вони по-різному впливають на тих підлітків, які проживають неподалік лінії розмежування (менш ніж за 15 км), та тих, хто перебуває далі від неї. Так, у наближених до лінії розмежування районах насилля в сім'ї набагато сильніше впливає на інтерналізацію та екстерналізацію проблем, а віктимізація в школі має сильніший вплив на проблеми поведінки. Одним із пояснень такого ефекту може бути особлива потреба підлітків, які проживають близько лінії розмежування, в підтримці з боку родини та безпечній школі. І коли такої підтримки немає або якщо вона порушена сімейним насиллям чи віктимізацією в школі, відбиток на психічному здоров'ї підлітків залишається значно глибший.

6.1.2 Гендерні особливості

Дослідження показало, що ризики по-різному впливають на хлопців та дівчат (див. таблицю 1 нижче). Так, насилля в сім'ї негативно впливає на психічне здоров'я дівчат, а саме призводить до інтерналізації проблем та проблем поведінки. Водночас хлопці реагують на сімейне насильство схильністю кидати школу та меншою задоволеністю життям, відчуваючи, так би мовити, загальну втрату сенсу. Так само по-різному на представників двох статей впливає шкільна віктимізація. Хлопці відповідають на неї «боем» — проблемами

Взаємозв'язки, що сильніше проявляються для дівчат

Взаємозв'язки, що сильніше проявляються для хлопців

поведінки та булінгом, тоді як дівчата воліють «втекти», виявляючи сильне бажання кинути навчання в школі.

Для нас було дуже важливо емпірично з'ясувати не тільки те, як різні ризики впливають на розвиток підлітків, але й те, яку роль у цьому відіграє конфлікт на сході України. І справді, хоча розроблена модель здебільшого збігається зі здобутками міжнародних досліджень і, швидше за все, може бути актуальною й щодо інших регіонів країни, дані, отримані на наближених до лінії розмежування територіях, мають свої чіткі особливості. Через економічні виклики, які відчутніші зараз у Донецькій та Луганській областях, вплив соціодемографічних ризиків на підлітків на цих територіях значно сильніший. Подібно й інші дослідження та звіти зі сходу України пов'язують зростання там рівня сімейного насилля, особливо за гендерною ознакою, саме з конфліктом, що робить підлітків на цих територіях ще вразливішими.

6.2 Виховання стійкості підлітків у контексті конфлікту

У дослідженні змодельовано, кількісно виміряно та оцінено вплив конфлікту в контексті Східної України на основі 10 пунктів. Респондентів запитували, чи бачили вони озброєних військових, важку військову техніку, чи самі чули або бачили бої, чи були переміщені зі своїх домівок, чи хтось із їхніх родичів або друзів брав участь у бойових діях, чи бачили вони на власні очі поранених або вбитих, чи розділилася їхня сім'я внаслідок конфлікту, чи був поранений або убитий хтось із близьких родичів або друзів, а також чи їхня сім'я переживала економічні труднощі у зв'язку із конфліктом.

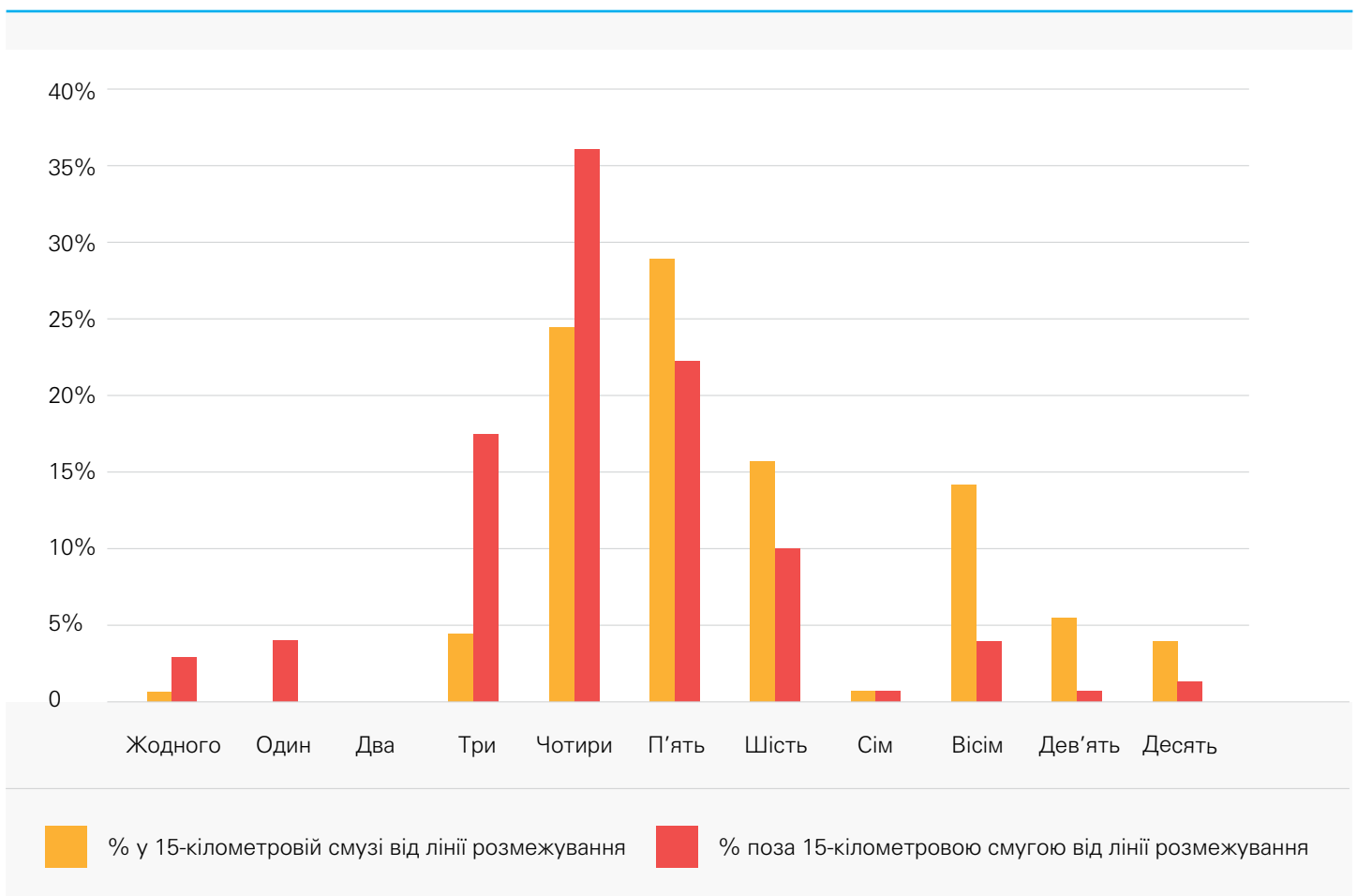
Частота відповідей відображена нижче на графіку 1. Так, 90 відсотків підлітків пережили понад три прояви конфлікту, з них 83 відсотки пережили від трьох до шести таких проявів, а решта 7 відсотків — від семи до десяти таких проявів. Лише 10 відсотків підлітків пережили максимум два прояви конфлікту. Неважко передбачити, що підлітки

з районів, безпосередньо прилеглих до лінії розмежування (менше 15 км), частіше за інших стикаються з проявами конфлікту. Велика їх частка — майже 25 відсотків — засвідчила, що стикалася з вісьмома та більше проявами конфлікту. І хоча середні різниці статистично вагомі, все ж вони менші, ніж можна було очікувати при впливі конфлікту на рівні значення 5,5 та 4,1 у районах у межах 15 кілометрів від лінії розмежування та на решті території області відповідно. Це можна частково пояснити структурою анкети, яка не враховує частоту стикання з цими проявами. Однак результати все одно свідчать, що підлітки на всій території цих областей бодай раз стикнулися з проявами конфлікту. Гендерних відмінностей при цьому виявлено не було.

Дослідники також проаналізували, які конкретні цінності та навички і як можуть стати джерелами стійкості до поведінкових проблем та інтерналізації серед дітей, що стикаються з проявами конфлікту. Детальний опис подано нижче.

Графік 1

Прояви впливу конфлікту

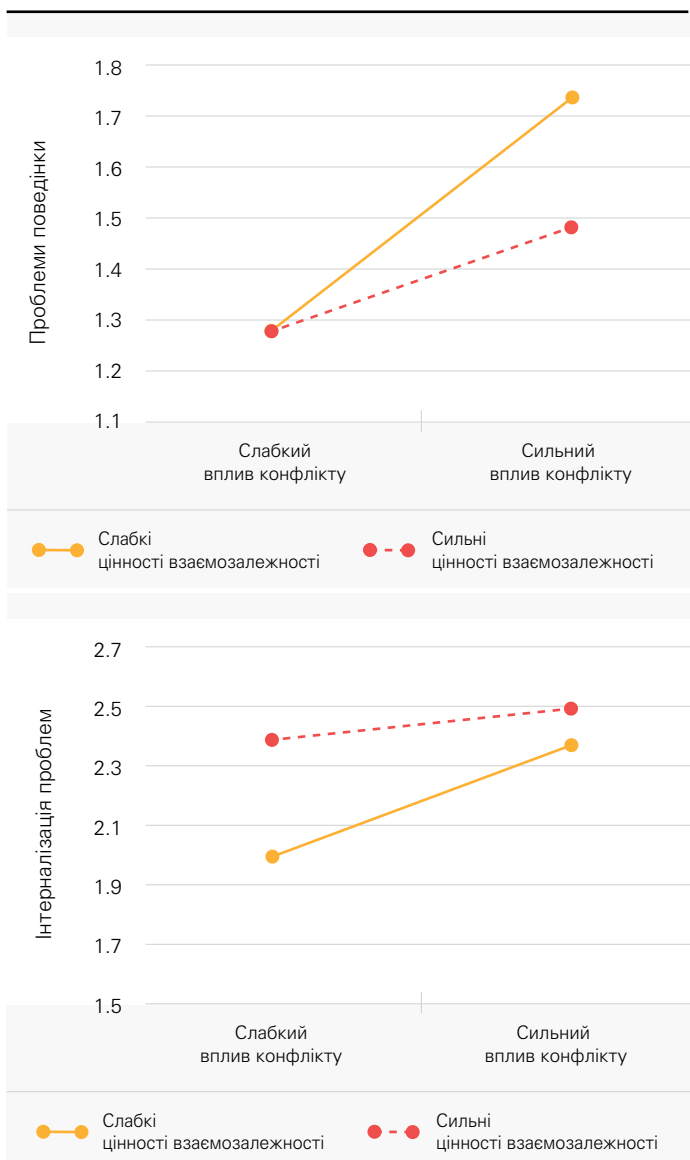
6.2.1 Цінності взаємозалежності й толерантність до різноманітності

Цінності взаємозалежності — це те, наскільки особа зважає на потреби групи, а не лише на свої власні потреби.

Як зображено на графіку 2, цінності взаємозалежності виявили себе фактором стійкості до впливу конфлікту — як щодо інтерналізації проблем, так і щодо проблем поведінки. Дослідники дійшли висновку, що підлітки, які стикнулися з проявами конфлікту, черпають силу, сенси й розраду в розвиненні почуття солідарності та спрямуванні зусиль на цілі, вищі за них самих. Натомість підлітки з більш індивідуалістичними прагненнями можуть почуватися більш незахищеними та вразливішими в хаотичному й непередбачуваному контексті конфлікту.

Графік 2

Цінності взаємозалежності переривають зв'язок на між впливом конфлікту та проблемами поведінки й інтерналізацією проблем

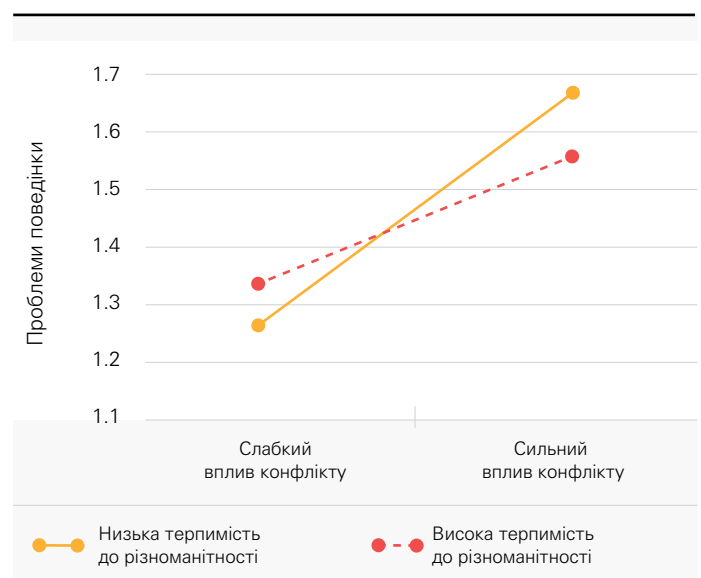
Під час консультацій дослідники «у полі» підкреслювали, що цей взаємозв'язок особливо актуальний для районів, наближених до лінії розмежування. Це спостереження підтверджують самі підлітки, відповідаючи, що конфлікт змінює їхні суспільні цінності. Подальший кореляційний аналіз даних щодо підлітків і справді показав, що вплив конфлікту пов'язаний із цінностями взаємозалежності, з чого можна зробити такий висновок: вплив конфлікту змінює цінності в бік вищої взаємозалежності в такий спосіб, що це потім захищає підлітків від негативних наслідків для їхньої психіки.

Пов'язаний із попереднім висновок, отриманий шляхом модераційного аналізу, підкріплює тезу про те, що світогляд взаємозалежності та суспільної орієнтованості підсилює стійкість проти впливу конфлікту, як зображено на графіку 3 нижче.

Зокрема, було виявлено, що толерантність до різноманітності робить менш імовірним формування проблем поведінки під впливом конфлікту. Одне з можливих пояснень цього таке: підлітки, не толерантні до різноманітності, під впливом конфлікту стають більш схильними розвивати в собі поляризований світогляд та звинувачувати інших у негараздах у громаді. Звинувачення інших, у свою чергу, може спонукати підлітків до узагальненої екстерналізації звинувачень і в такий спосіб торувати шлях до проблем поведінки. Натомість толерантне ставлення до різноманітності перериває цей взаємозв'язок, оскільки толерантні підлітки обирають підхід колективної відповідальності за зменшення викликаного конфліктом напруги в громаді.

Графік 3

Толерантність до різноманітності перериває зв'язок між впливом конфлікту та проблемами поведінки

6.2.2 Навички спільного вирішення проблем

Дослідження показало, що навички спільного розв'язання проблем, визначені тут як здатність і відкритість особи до компромісу, консенсусу та розподілу відповідальності заради розв'язання проблем, є важливим фактором стійкості як щодо проблем поведінки, так і щодо інтерналізації проблем особи, яка перебуває під впливом конфлікту. Іншими словами, підлітки, які показують недостатньо розвинені навички спільного розв'язання проблем, мають вищий ризик надбати проблеми поведінки та інтерналізацію проблем під впливом конфлікту (див. графік 4).

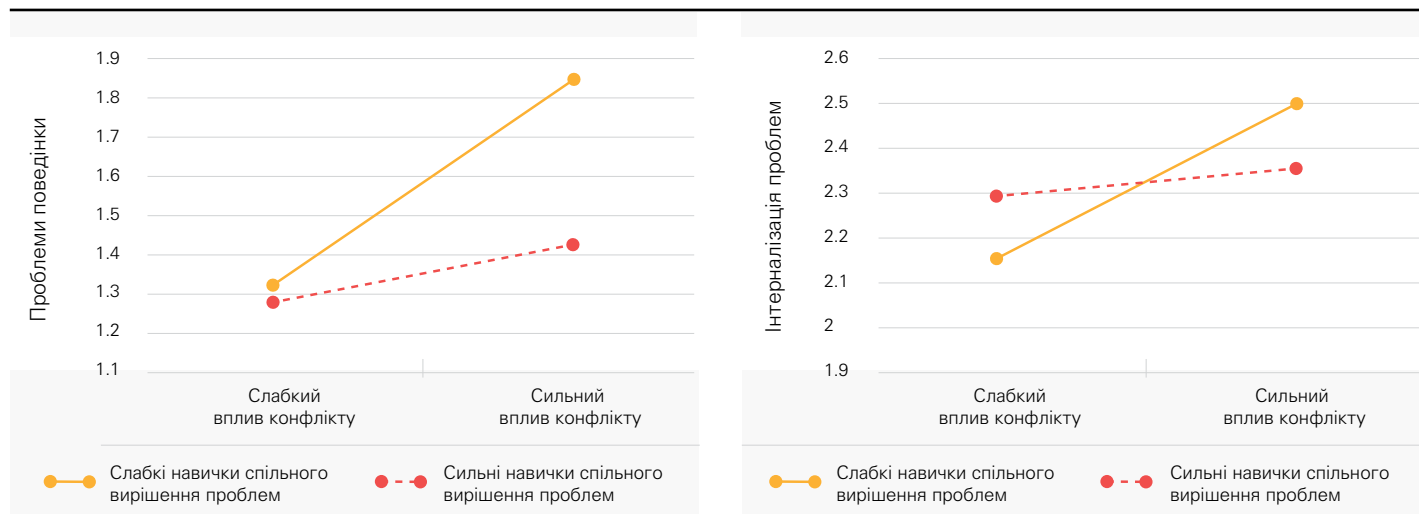
Нещодавно, після проведення однієї з превентивних програм, науковці дійшли висновку, що відточування підлітками навичок спільного розв'язання проблем може допомогти пом'якшити поведінкові проблеми та змінити особистісні характеристики, пов'язані з надмірною агресією та антисоціальною поведінкою¹³. Висновки, наведені в цьому

дослідженні, свідчать: ці навички можуть унеможливити розвиток проблем поведінки у підлітків, навіть в умовах перебування близько зони конфлікту.

Пласт досліджень, що вивчають взаємозв'язки між навичками спільного розв'язання проблем та їх інтерналізацією, не є надто широким, тому висновки наведеного тут дослідження містять додаткові підтвердження важливості цих навичок у роботі над зниженням інтерналізації проблем. І хоча механізм виховання стійкості у контексті конфлікту через навички спільного розв'язання проблем потребує уточнення через додаткові дослідження, одна з правдоподібних гіпотез така: ці навички посилюють здатність підлітків давати собі раду з масштабнішими викликами практичного, соціального та емоційного характеру в умовах конфлікту. Тобто ці навички скеровують підлітків шукати підтримки, якщо вона їм потрібна, та покладатися на вміння інших у групі вирішувати проблеми творчо й ефективно.

Графік 4

Навички спільного розв'язання проблем переривають зв'язок між впливом конфлікту та проблемами поведінки й інтерналізацію проблем

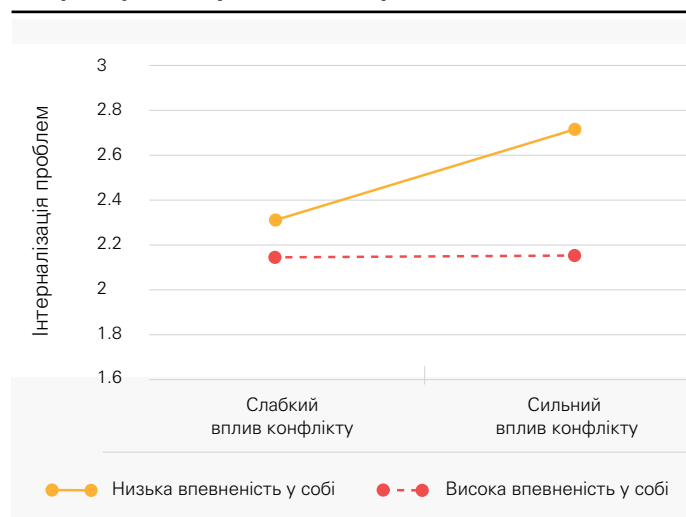
6.2.3 Впевненість у собі

Попри те, що аналіз впливу ризиків, наведений на початку цього розділу, виявив взаємозв'язок між ним та інтерналізацією проблем, модераційний аналіз (див. графік 5) припускає, що вплив конфлікту на пряму пов'язаний із інтерналізацією проблем лише за умови низької впевненості особи в собі. Натомість здорова впевненість підлітків у собі є перешкодою для інтерналізації проблем під впливом конфлікту.

Цей висновок базується на гіпотезі, що низька впевненість у собі, яка знаходить відображення у відсутності впевненості у власних внутрішніх ресурсах, поєднується з непевністю та

Графік 5

Впевненість у собі перериває зв'язок між впливом конфлікту та інтерналізацією проблем

13 Kyranides, M.N., Fantj, K.A., Katsimicha, E., & Georgiou, G. (2018). Preventing conduct disorder and callous unemotional traits: Preliminary results of a school based pilot training program. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 46(2), 291-303

потраясіннями — цими постійними супутниками конфліктів — та формує в підлітка відчуття втрати контролю над власним життям. Натомість підлітки зі здоровою самооцінкою вірять у власну здатність впоратися з викликами й непевністю, а тому й не реагують на конфлікт інтерналізацією проблем.

Підвищенню впевненості підлітків і решти дітей шкільного віку у собі присвячено кілька програм. За висновками цього дослідження, вони можуть мати позитивний вплив на формування в підлітків у Східній Україні стійкості до впливу конфлікту.

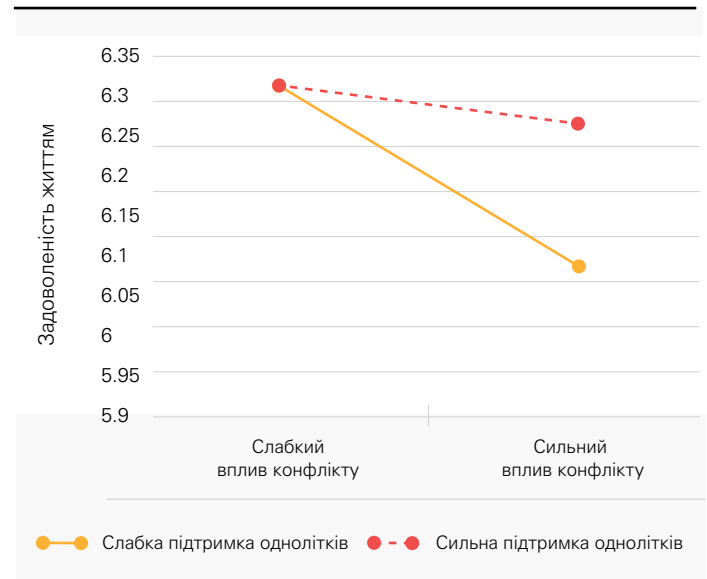
6.2.4 Шкільна згуртованість

Шкільна згуртованість, детальніше розглянута в розділі 7, має три складових елементи: підтримка з боку однолітків, підтримка з боку вчителів та емоційний зв'язок зі школою. З'ясування того, чи є елементи шкільної згуртованості захисними факторами, що збільшують стійкість до впливу конфлікту, є дуже важливим для розуміння механізмів, за допомогою яких система освіти може пом'якшити цей вплив шляхом коригування політик і програм. Результати модераційного аналізу, викладені на рис. 5, показують, що згуртованість однолітків є фактором стійкості до впливу конфлікту на рівень задоволеності життям. Інакше кажучи, конфлікт має значно більший вплив на відчуття задоволеності життям у тих підлітків, які відчувають нестачу підтримки з боку однолітків.

Подібно й на рис. 6 проілюстровано тезу, що емоційна прив'язаність до школи є фактором стійкості супроти інтерналізації проблем серед підлітків, які перебувають у зоні безпосереднього впливу конфлікту. Отже, лише підлітки з низьким рівнем емоційного зв'язку зі школою демонструють тенденцію до інтерналізації проблем унаслідок такого впливу. Разом із тим цікавим відкриттям дослідження стало те, що третій складовий елемент шкільної згуртованості — підтримка з боку вчителів — не є фактором стійкості до впливу конфлікту для підлітків із зони конфлікту. Проте підтримка вчителів все одно залишається джерелом стійкості до інших типів ризиків, таких як насилля в сім'ї та віктимізація в школі (детальніше про це — у наступних розділах). Можливо, цей інтригуючий висновок про те, що підтримка з боку однолітків та емоційний зв'язок зі школою допомагають сформувати стійкість до впливів конфлікту, а підтримка вчителів — ні, можна пояснити тим, що в умовах конфлікту дорослі з оточення підлітка, в тому числі вчителі й батьки, зазвичай переживають ще більший стрес, ніж підлітки. Отже, спілкування з дорослими не сильно допомагає підліткам впоратися зі стражданнями, спричиненими конфліктом. Натомість добрі взаємини з однолітками дають більше шансів на формування безтурботного середовища й відчуття «нормальності». Саме цього підлітки потребують для того, щоб бодай на якийсь час забути про конфлікт та просто побути підлітками. Це зовсім не означає, що підтримка з боку

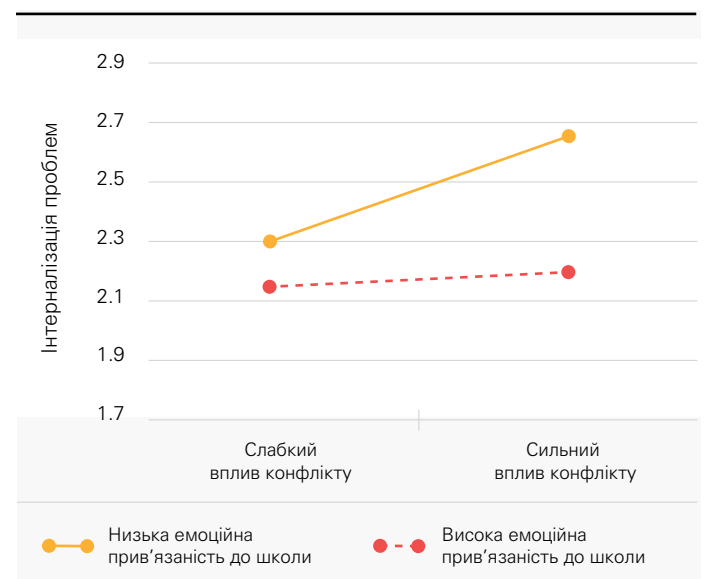
Графік 6

Підтримка однолітків пом'якшує вплив конфлікту на задоволеність життям

Графік 7

Емоційна прив'язаність до школи перериває зв'язок між впливом конфлікту та інтерналізацією проблем

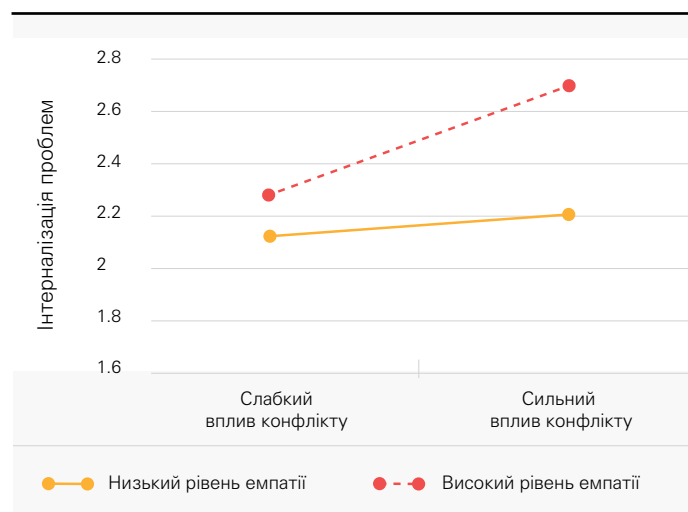
вчителів не може стати джерелом стійкості для підлітків у зоні конфлікту. Однак щоб вчителі могли відігравати захисну роль у таких умовах, вони мають перейнятися створенням безтурботного й нормалізуючого соціоемоційного середовища, що підліткам-одноліткам зазвичай вдається краще.

6.2.5 Парадоксальний вплив емпатії на інтерналізацію проблем

Модераційний аналіз виявив несподіваний взаємозв'язок: здатність до емпатії посилює імовірність інтерналізації проблем серед підлітків у зоні впливу конфлікту (див. графік 8). Необхідно зазначити, що це дослідження виявило прямий зв'язок між конфліктом та емпатичністю підлітків, тобто впливом конфлікту є посилення емпатії. Інші дослідження, присвячені вивченню зв'язку між стражданням і співчуттям, засвідчили, що складні випробування в житті людини зумовлюють її підвищену емпатичність. Емпатія, в свою чергу, пов'язана зі стабільною схильністю мати співчуття до тих, хто його потребує¹⁴. За постійних негараздів це співчуття може перерости в стійкий смуток чи навіть тривогу за своїх рідних або співгромадян, які відчувають на собі негативні впливи конфлікту. Внутрішні переживання за інших можуть у результаті призвести до посилення інтерналізації проблем, чим і можна пояснити результати, отримані в нашому дослідженні. У його висновках йдеться про те, що зосередженість на конструюванні позитивних взаємин із однолітками, а також виховання емоційної прив'язаності до школи, цінностей взаємозалежності, навичок спільного розв'язання проблем та здорової самооцінки прогнозує позитивні результати під час формування стійкості підлітків до ризиків в умовах конфлікту.

Графік 8

Емпатія посилює вплив конфлікту на інтерналізацію проблем серед підлітків уражених конфліктом

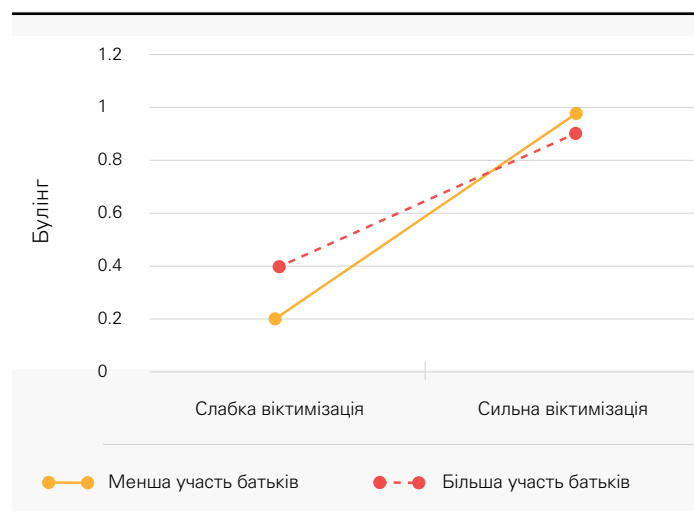
6.3 Стійкість підлітків до віктимізації

Віктимізація у цьому звіті означає пережитий особою досвід булінгу. Цей підрозділ присвячено дослідженню трьох факторів стійкості, які, як було виявлено, можуть сильно

пом'якшити наслідки булінгу для його жертви: навички спільного розв'язання проблем, навички ефективною саморегуляції та емпатія.

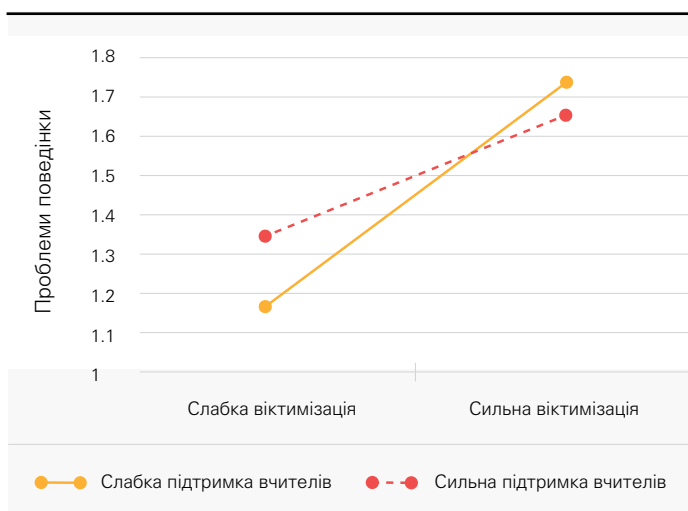
Графік 9

Участь батьків знижує ризик того, що жертви булінгу з часом самі стануть цькувати однолітків

Графік 10

Підтримка вчителів знижує ризик проблем поведінки серед віктимізованих підлітків

¹⁴ Lim, D., & DeSteno, D. (2016). Suffering and compassion: The links among adverse life experiences, empathy, compassion, and prosocial behavior. *Emotion*, 16(2), 175.

Виявлення конкретних навичок, які сприяють формуванню стійкості, є важливим результатом проведеного дослідження. Його висновки можуть допомогти в складанні програм у рамках шкільної реформи.

Дослідження виявило, що, окрім трьох вказаних вище навичок, і залученість батьків, і підтримка з боку вчителів є елементами захисного середовища, яке пом'якшує вплив булінгу на підлітків, хоча вага цих факторів нижча, ніж зазначених трьох навичок. Усе ж жертви булінгу менш схильні розвивати проблеми поведінки чи самими ставати булерами, якщо отримують більше підтримки від батьків та вчителів (див. графіки 7 і 8).

Ці висновки, ясна річ, не дивують. Підтримка від дорослих для вітимізованого підлітка означає, що він/вона має можливість розповісти про булінг і що буде вжито відповідних заходів. Крім того, це дає змогу підліткові — жертві вітимізації — отримати допомогу чи бодай пораду, як конструктивно впоратися з соціоемоційними викликами. Натомість підлітки — жертви вітимізації, які не отримують підтримку від дорослих, більш схильні поспішно й нерозважливо реагувати на булінг та вирішувати свої проблеми шляхом подібної конфліктної поведінки чи того самого булінгу.

Результати цього дослідження переконують, що підтримка з боку дорослих — батьків чи вчителів — допомагає формувати стійкість у вітимізованих підлітків, особливо через переривання шляхів від вітимізації до розвитку проблем поведінки та булінгу.

Крім того, під час дослідження було проаналізовано, як саме конкретні навички стають для вітимізованих підлітків джерелами стійкості до ризиків розвинути проблеми поведінки й самими стати булерами. Детальний опис наведено нижче.

6.3.1 Навички спільного розв'язання проблем

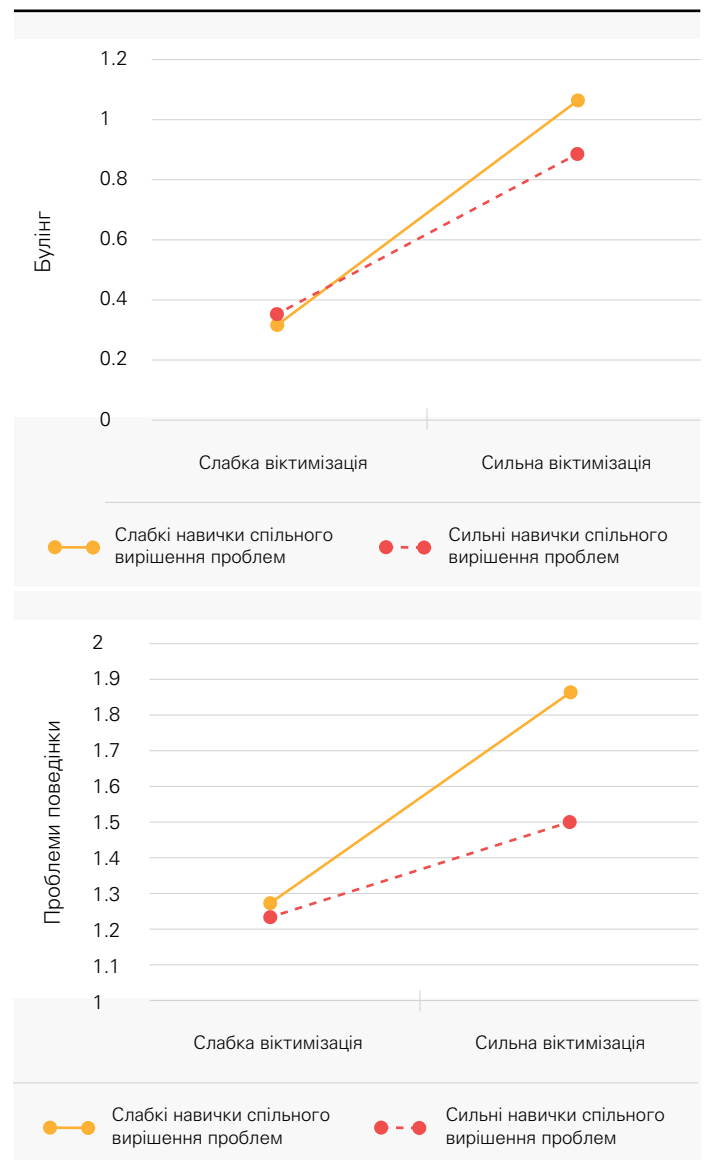
Було виявлено, що навички спільного розв'язання проблем для вітимізованих підлітків є важливим джерелом стійкості до ризиків розвинути проблеми поведінки та стати булером. І навпаки: вітимізація має більше шансів спричинити поведінкові проблеми та булінг у відповідь серед тих підлітків, у яких слабкі навички спільного розв'язання проблем. Щодо захисного впливу цих навичок є така гіпотеза, що підлітки, які вміють спільно з іншими розв'язувати проблеми, здатні знайти ефективні й мирні способи впоратися з вітимізацією, тоді як підлітки, яким таких навичок бракує, мають у своєму арсеналі менше варіантів реагування, отже, вони є більш схильними до насильства (булінгу чи інших форм агресії) або втечі (зловживання наркотиками й алкоголем, ризикованої сексуальної поведінки), які стають засобами (шляхами) уникнення переживань.

6.3.2 Навички ефективної саморегуляції

Навички ефективної саморегуляції — це набір когнітивних процесів самоуправління та саморегуляції, які є ресурсом

Графік 11

Навички спільного розв'язання проблем переривають зв'язок між вітимізацією та булінгом, а також іншими проявами проблем поведінки

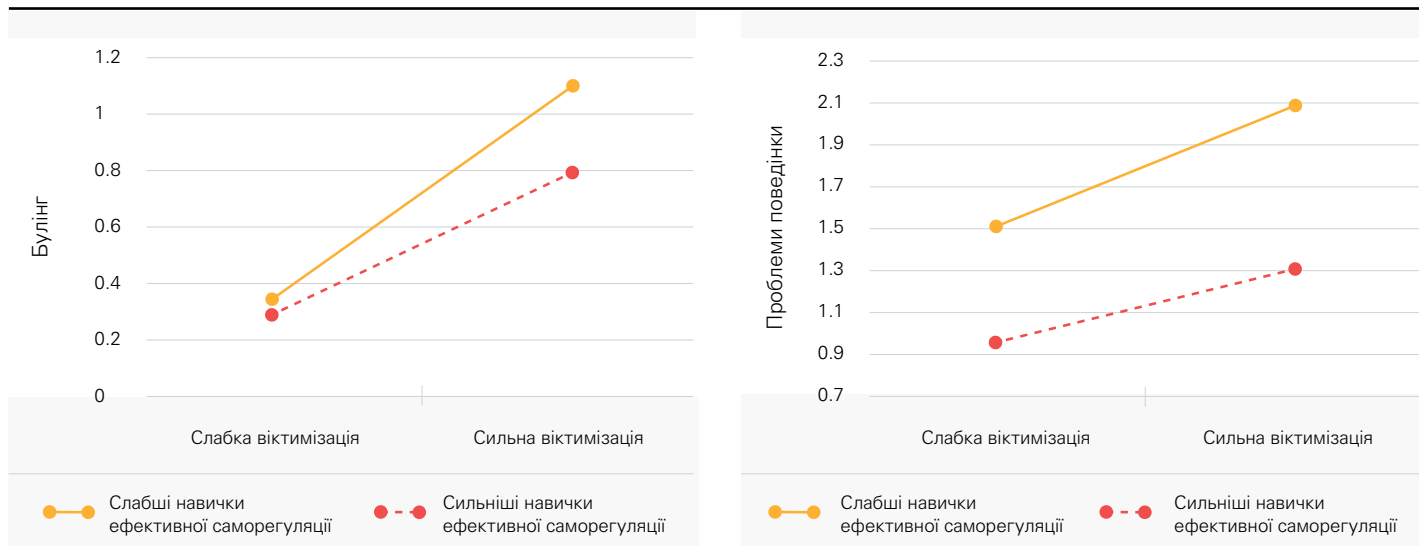

для ухвалення рішень та цілеспрямованої діяльності. Ці навички, як правило, формуються з віком, тому їхній відносний дефіцит на підлітковій стадії розвитку пояснює вищу готовність підлітків ризикувати та поводитися антисоціально.

Підліткова компонента дослідження з'ясувала, що навички ефективної саморегуляції є джерелом стійкості для вітимізованих підлітків супроти розвитку проблем поведінки та

Графік 12

Підлітки з поганими навичками ефективної саморегуляції частіше реагують на віктимізацію булінгом, або іншими проявами проблем поведінки

вдавання до булінгу. З іншого боку, віктимізовані підлітки зі слабкими навичками ефективної саморегуляції виявилися більш схильними реагувати на віктимізацію антисоціальною поведінкою — булінгом та поведінковими проблемами. Такий висновок можна пояснити тим, що віктимізовані підлітки, у яких ці навички розвинені добре, здатні продумати свою реакцію на булінг у вигляді зваженого плану, а потім, втілюючи цю свою стратегію, відмовитися від некорисних поривів — наприклад, бажання помститися. І навпаки: віктимізовані підлітки зі слабкими навичками ефективної саморегуляції більш схильні в пориві гніву втрачати контроль, вдаватися до вкрай негативних емоцій та загалом ставати одержимими тими, хто заподіяв їм зло, стаючи врешті на стежку поведінкових проблем та помсти. Саме тому інтервенції, спрямовані на розвиток навичок ефективної саморегуляції, можуть допомогти зменшити прояви проблем поведінки серед віктимізованих підлітків, а також захистити їх від переходу до агресивних дій.

6.3.3 Емпатія, впевненість у собі та підтримка однолітків як фактори вразливості віктимізованих підлітків

Модераційний аналіз дав змогу зробити парадоксальний висновок: емпатія посилює зв'язок між віктимізацією та інтерналізацією проблем й незадоволеністю життям. Кореляційний аналіз підштовхнув до подібного висновку щодо впливу конфлікту, оскільки досвід віктимізації пов'язаний із загостреною емпатичністю.

Одним із пояснень переходу від віктимізації до інтерналізації проблем і зниження рівня задоволеності життям через

емпатію є те, що емпатичний підліток, як правило, бореться зі спробою проявити емпатію до булера, і ця стратегія призводить до інтерналізації ряду проявів ворожого сприйняття себе. Через те, що віктимізовані підлітки з високим рівнем емпатії розуміють булера, вони відкриваються до інтерналізації пережитого булінгу, що, у свою чергу, сприяє виникненню психічних розладів та зниженню рівня задоволеності життям. Тоді як емпатія може мати такий негативний вплив на підлітків — жертв віктимізації, невіктимізовані підлітки, які у цьому дослідженні показали високий рівень емпатії, відчувають вищий рівень задоволеності життям.

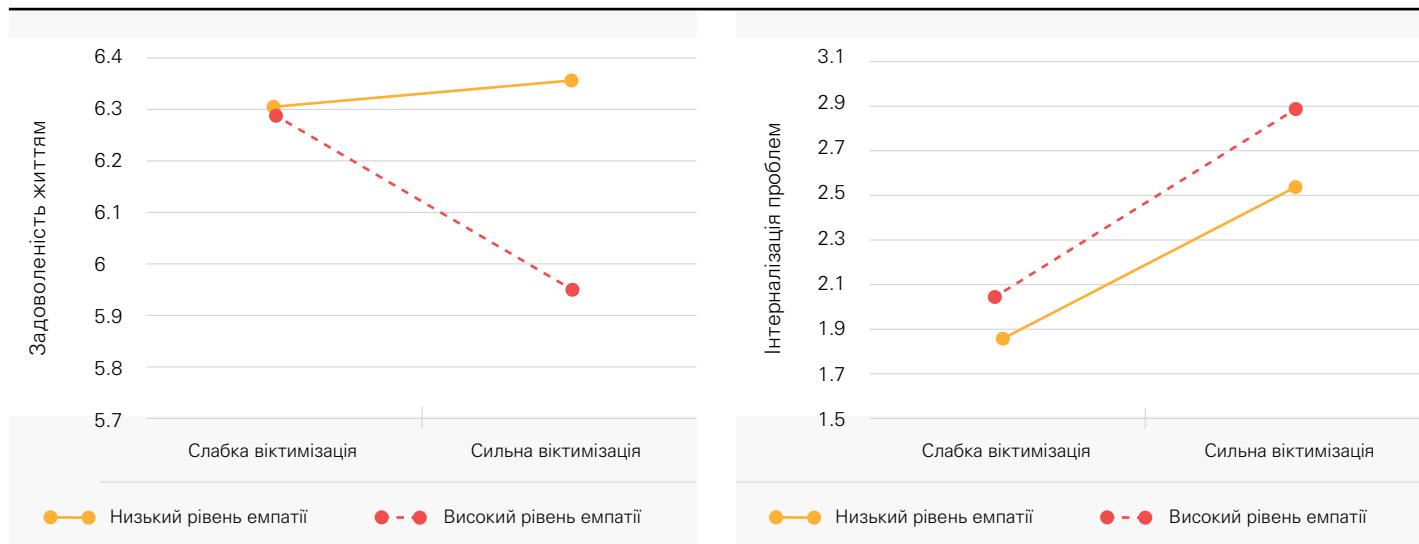
Ще один парадоксальний висновок, який було отримано в рамках дослідження, такий: серед жертв булінгу підлітки з вищими показниками впевненості в собі та підтримки з боку однолітків більш схильні до того, аби стати булерами (див. графіки 12 і 13 нижче). І якщо в умовах конфлікту підтримка з боку однолітків та висока впевненість у собі є, як з'ясувало дослідження, джерелами стійкості, то щодо віктимізації бачимо зворотну динаміку.

Такий висновок можна пояснити тим, що віктимізовані підлітки, сильно прив'язані до однолітків, можуть отримувати заохочення й допомогу від них у завданні удару у відповідь. Відтак у деяких віктимізованих підлітків самовпевненість може означати віру у свої сили супроти булера, усвідомлення власної здатності чинити опір напряду. Власне, тому ми й бачимо, що деякі позитивні фактори та риси, а саме підтримка з боку однолітків і висока самооцінка, в окремих випадках можуть сприяти «успішному перетворенню» віктимізованих підлітків на булерів.

Загалом висновки дослідження підлітків Східної України щодо їхньої стійкості в умовах віктимізації свідчать про

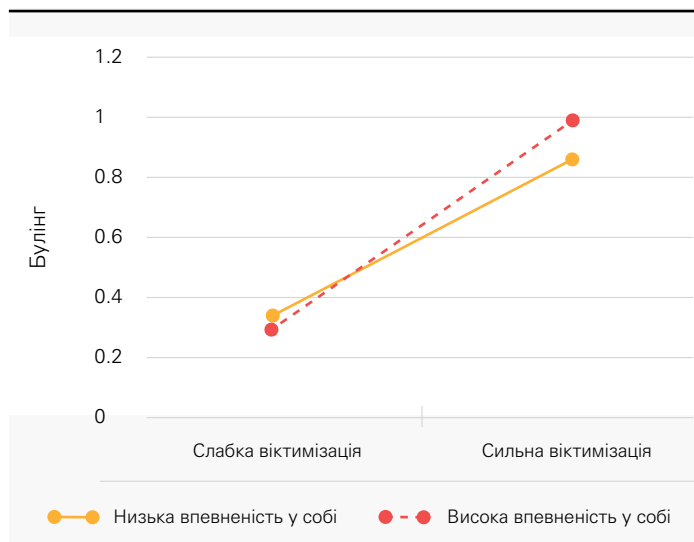
Графік 13

Високий рівень емпатії парадоксальним чином підсилює тенденції до віктимізації, інтерналізації проблем та незадоволеності життям

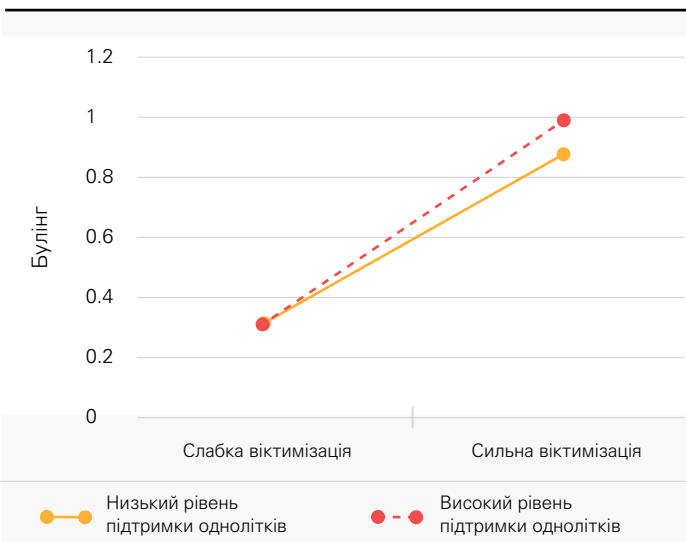
Графік 14

Впевненість у собі парадоксальним чином підсилює тенденцію до віктимізації та булінгу

Графік 15

Підтримка однолітків парадоксальним чином підсилює тенденцію до віктимізації та булінгу

потребу розвивати зовнішні ресурси, насамперед заохочувати вчителів і батьків до участі в житті підлітків, і водночас фокусуватися на розвитку їхніх особистих навичок, таких як ефективна саморегуляція та здатність до спільного розв'язання проблем. Утім, до розробки інтервенцій, які лише зміцнюють самооцінку чи формують будь-яке коло однолітків довкола віктимізованого підлітка, потрібно підходити обережно. Зокрема, самооцінку варто вибудовувати на основі практичних життєвих навичок, таких як ефективна саморегуляція та схильність до спільного розв'язання проблем, а коло однолітків слід формувати разом із відповідальністю цього кола за ту підтримку, яку воно надає віктимізованому підлітку.

І насамкінець, інтервенції, спрямовані на виховання емпатії, є протипоказаними віктимізованим підліткам, оскільки ті вже демонструють підвищений рівень емпатії внаслідок пережитих страждань. Посилення в них емпатії може призвести до ще більшої інтерналізації проблем. Безперечно, тренінгам із емпатії має бути відведене належне місце в загальній освіті, але там, де йдеться про середовище, в якому помічені булінг і віктимізація, до таких тренінгів треба залучати насамперед тих, хто практикує булінг, а не його жертв.

6.4 Стійкість підлітків до насилля в сім'ї

В цьому дослідженні насилля в сім'ї розглянуто в двох його формах — фізичного та психологічного насилля.

Автори багатьох міжнародних досліджень наголошують на згубній здатності насилля в сім'ї — заважати процесам адаптації жертви впродовж усього її життя. Крім того, сімейне насилля, пережите в дитячому та підлітковому віці, стає каталізатором проблем поведінки, психологічних проблем та негативного ставлення до життя в майбутньому. Наведене дослідження також доводить, що насилля в сім'ї є ключовим фактором ризику: 18 відсотків опитаних підлітків показали за цим параметром результат вище середнього.

Політики, програми та превентивні заходи, націлені на динаміку в родині, є ефективними засобами зниження впливу цього ризику. Ці засоби отримали висвітлення в багатьох працях. Однак це не було метою нашого дослідження. Натомість ми проаналізували те, які фактори стійкості або ж захисні елементи середовища поза сім'єю і в який спосіб можуть пом'якшити негативний вплив насилля в сім'ї.

Одним із головних висновків нашого дослідження є такий: підлітки, які переживають насилля в сім'ї, але отримують підтримку від учителів, досягають кращих результатів розвитку (детальніше про це — в наступних підрозділах). Окрім підтримки з боку вчителів, джерелами стійкості для таких підлітків є такі особистісні характеристики, як навички спільного розв'язання проблем та ефективної саморегуляції. Вище ми вже згадували про небезпеку для розвитку тих підлітків, які переживають насилля в сім'ї та

водночас демонструють високий рівень емпатії.

Ми також дослідили, як певні навички та підтримка ззовні можуть стати наріжними факторами формування стійкості до інтерналізації проблем та зниження рівня задоволеності життям у підлітків, які стали жертвами сімейного насилля. Деталі наведено нижче.

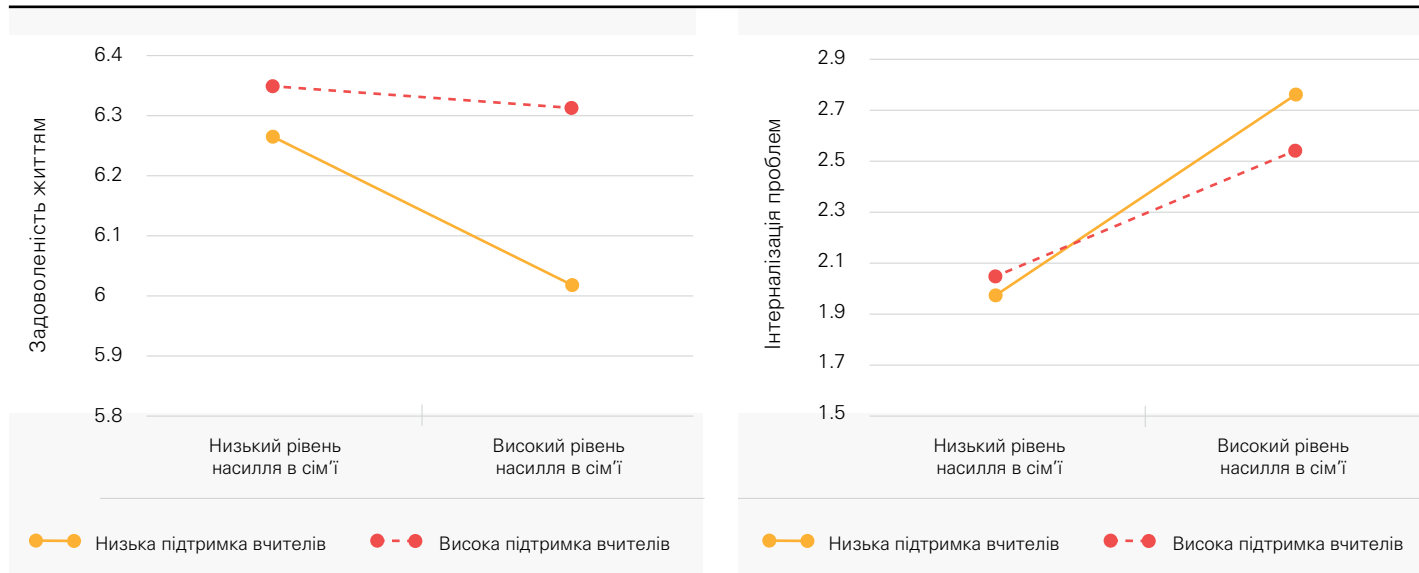
6.4.1 Підтримка з боку вчителів

Дітям, які стали жертвами насилля в сім'ї, на допомогу приходить безпечне середовище поза домом, яке здатне компенсувати ті загрози, які на них чекають у сім'ї. Результати цього дослідження переконують, що високий рівень насилля в сім'ї має більш згубний вплив на відчуття задоволеності життям та інтерналізацію проблем серед тих підлітків, які не отримують достатньо підтримки від вчителів. Натомість діти, які мають сильну підтримку з боку вчителів, повністю компенсують негативний вплив сімейного насилля на своє відчуття задоволеності життям. Більше того, в таких дітей (з високою підтримкою з боку вчителів) насилля в сім'ї значно менше впливає на рівень депресивності та тривожності.

Це вкотре говорить на користь того, що освітня система відіграє захисну роль, у даному випадку — для підлітків, які переживають насилля в сім'ї. До того ж ми маємо змогу переконатися в тому, наскільки важлива присутність у житті

Графік 16

Підтримка вчителів знижує ризик інтерналізації проблем та незадоволеності життям серед підлітків, які переживають насилля в сім'ї

Насилля в сім'ї є ключовим фактором ризику: 18% опитаних підлітків показали по ньому результат вище середнього

підлітка інших дорослих, які надають підтримку і можуть допомогти їм розвинути відчуття прив'язаності, здобути життєві навички, сформувати систему цінностей і в такий спосіб захистити їх від психічних розладів і дати відчуття задоволеність життям.

У межах цього дослідження не вивчалася роль підтримки від інших дорослих членів громади (наприклад, тренерів, священників, волонтерів), але логічно припустити, що різні варіанти підтримки з боку дорослих можуть бути джерелом стійкості для підлітків, які стикаються з насиллям у сім'ї.

6.4.2 Навички спільного розв'язання проблем

Це дослідження виявило, що навички спільного розв'язання проблем є важливим захисним фактором, покликаним протидіяти проблемам поведінки (у тому числі булінгу) та інтерналізації проблем серед підлітків — жертв сімейного насилля. Як зазначалося в підрозділі

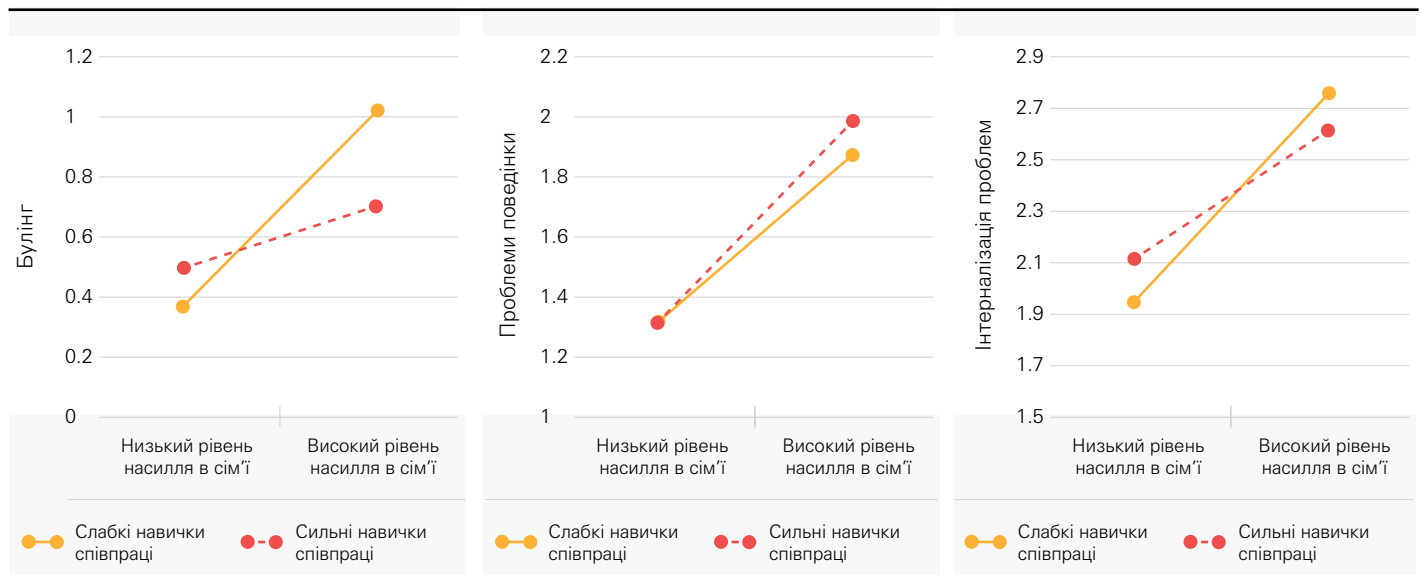
6.3.1, здатність до спільного розв'язання проблем є дуже важливою навичкою, що допомагає давати лад власним проблемам у співпраці з іншими людьми. У випадку насилля в сім'ї ця здатність може підштовхнути підлітків-жертв попросити допомоги у своїх соціальних агентів (в нашому випадку — у вчителя). Якщо допомога буде надана, то згодом підліток — жертва сімейного насилля втратить схильність діяти супроти інших (тобто проявляти проблеми поведінки та вдаватися до булінгу) та, можливо, навіть переживатиме менше негативних емоцій.

Графіки засвідчують: попри те, що насилля в сім'ї має менший вплив на підлітків із добре розвиненими навичками співпраці, воно все одно посилює інтерналізацію проблем та загострює поведінкові проблеми. Тому навіть підлітки з розвиненими навичками спільного розв'язання проблем потребують захисту від негативних наслідків насилля в сім'ї.

Подібних висновків дослідники дійшли й щодо ефективної саморегуляції (див. підрозділ 6.3.2). Якщо підсумувати, то

Графік 17:

Навички спільного розв'язання проблем знижують ризик інтерналізації та екстерналізації проблем та булінгу серед підлітків-жертв сімейного насилля

особистісних характеристик стійкості недостатньо, щоб підліток був захищений від згубних наслідків насилля в родині, хоча вони й допомагають їх дещо приглушити.

6.4.3. Навички ефективної саморегуляції

Розвинені навички ефективної саморегуляції, на нашу думку, допомагають підліткам управляти своєю поведінкою або гнівом та утриматися від поганих вчинків, таких, наприклад, як булінг.

Результати цього дослідження дають змогу стверджувати, що захисний вплив ефективної саморегуляції супроти булінгу поширюється і на тих підлітків, які стикаються з насиллям у сім'ї. Підлітки, які стали жертвами сімейного насилля та показують низький рівень саморегуляції, є більш схильними до булінгу. Власне, тому заходи, спрямовані на розвиток навичок ефективної саморегуляції, здатні захистити підлітків — жертв домашнього насильства від проявів агресивної поведінки по відношенню до інших.

Тим не менш насилля в сім'ї є незаперечним каталізатором булінгової поведінки серед підлітків із будь-яким рівнем розвиненості навичок ефективної саморегуляції, незважаючи на її захисний вплив. Існує припущення, що жертви домашнього насилля розвивають у собі ворожість до інших,

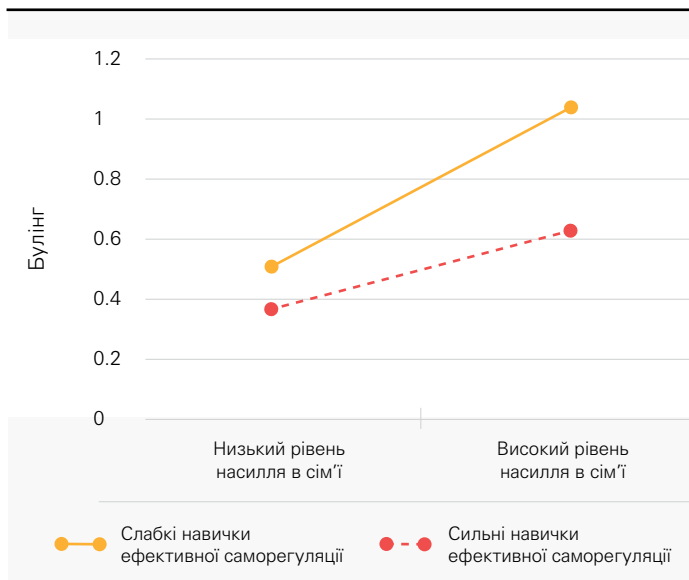
6.4.4. Парадоксальний вплив емпатії

Парадоксальний вплив емпатії на рівень задоволеності життям та інтерналізацію проблем був зауважений вище в підрозділі 6.3.3. Схожих висновків ми дійшли і в контексті сімейного насилля: емпатія може посилювати ефекти негативного досвіду, який дитина набуває в громаді, в школі, а також у сім'ї, тобто жертви, які проявляють емпатію до своїх кривдників, у процесі переживають ще сильніші внутрішні страждання. В умовах сімейного насилля, як і в контексті шкільної віктимізації, високий рівень емпатії призводить до посилення інтерналізації проблем та зниження задоволеності життям. Утім, як показав кореляційний аналіз, на відміну від впливу віктимізації та конфлікту, які призводять до зростання рівня емпатії, насилля в сім'ї, навпаки, спричиняє зниження рівня емпатії. Цей висновок відповідає твердженню, що насилля в сім'ї посилює почуття ворожості до інших, можливо, тому, що підлітки-жертви через процеси соціального навчання починають моделювати свою поведінку й ставлення до інших за прикладом своїх жорстоких батьків.

Результати здійсненого аналізу дали змогу сформулювати загальну рекомендацію щодо виховання стійкості в підлітків — жертв сімейного насилля. Вона перегукується з рекомендацією щодо виховання стійкості в жертв віктимізації в школі. В обох випадках потрібно сфокусуватися на вихованні практичних життєвих навичок, таких як навички спільного розв'язання проблем та ефективної саморегуляції, оскільки вони здатні надати підліткам необхідні ресурси

Графік 18:

Навички ефективної саморегуляції допомагають підліткам, які є суб'єктами насилля у сім'ї, утриматися від булінгу

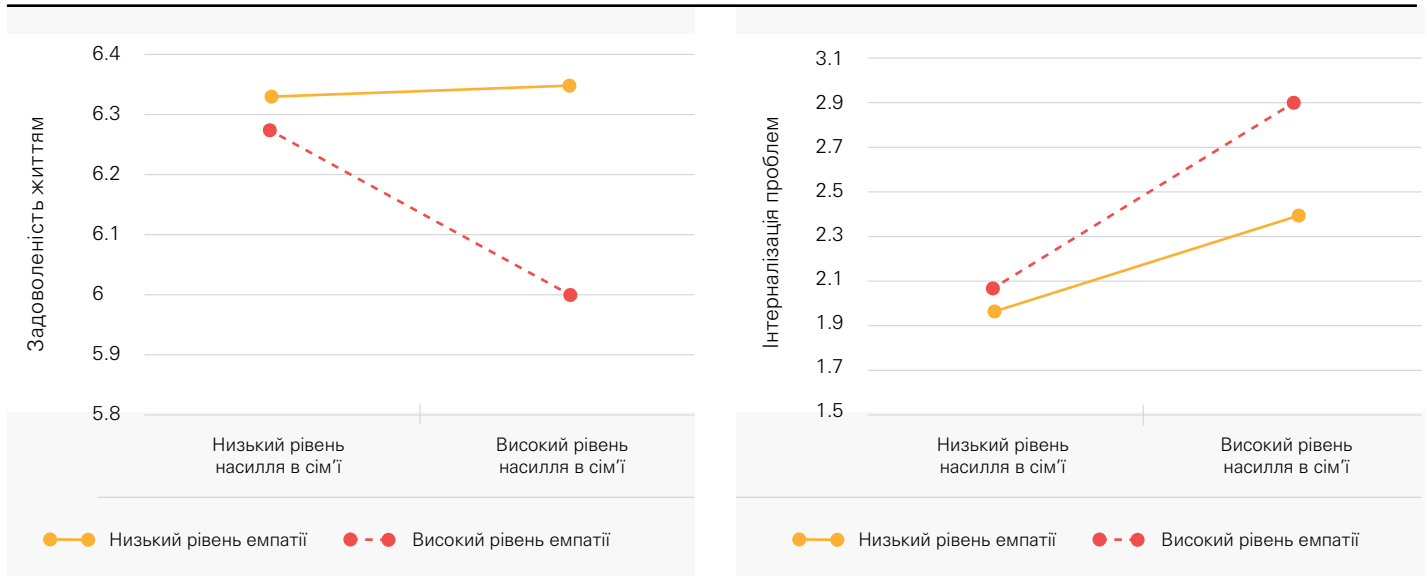

і саме тому насилля в сім'ї стимулює жертв до булінгової поведінки, навіть тих із них, які показують високий рівень саморегуляції.

для подолання складних обставин, у яких вони опинилися. При цьому важливо зазначити, що і в умовах сімейного насилля, і в контексті віктимізації захисний вплив цих життєвих навичок є лише частковим. Навіть ті підлітки, у яких вони добре розвинені, не є цілком захищеними від згубних наслідків цих негативних життєвих обставин. Саме тому дуже важливо скласти різновекторну захисну стратегію, яка б обов'язково передбачала підтримку з боку дорослих, які можуть дати пораду, втішити й бути наставниками для підлітків, що переживають насилля в сім'ї або віктимізацію в школі. Цю підтримку дорослі можуть надавати як у шкільному середовищі, так і вдома чи в громаді.

З одного боку, висновки цього дослідження містять конкретні, супроводжені доказами рекомендації щодо виховання стійкості у віктимізованих підлітків та жертв насилля в сім'ї. З іншого боку, отримані дані свідчать, що не варто вживати загальних психосоціальних заходів, адже їх іноді запроваджують без чітко продуманої, базованої на доказах теорії про те, який вплив ці заходи матимуть на підлітків, що переживають негарзди мікросистемного характеру. Як приклад можна навести дуже популярні програми зі зміцнення самооцінки, з виховання взаємопідтримки у середовищі однолітків чи з посилення емпатії. Зауважимо, що це дослідження та його висновки не ставлять під сумнів корисність подібних заходів, спрямованих на корекцію поведінки молоді. Але коли йдеться про захист підлітків від негативних результатів розвитку внаслідок віктимізації або

Графік 19:

Парадоксальним чином емпатія підсилює вплив насилля в сім'ї на інтерналізацію проблем та незадоволеність життям

насилля в сім'ї, усі ці програми насправді вибудовують у них стійкість до стійкості в конкретному контексті.

Якщо ми візьмемо для порівняння висновки щодо того, які фактори формують стійкість при мікросистемних ризиках (у цьому дослідженні це насилля в сім'ї та віктимізація), а які — стійкість при макросистемних ризиках (у цьому дослідженні це вплив збройного конфлікту), то помітимо більше відмінностей, ніж подібностей. А саме: у разі мікросистемних ризиків найвагомішими факторами стійкості є практичні навички саморегуляції та співпраці, підсилені підтримкою та мудрими порадами дорослих. А от у разі макросистемних ризиків більш важливими для формування стійкості є громадянські навички — повага до різноманітності соціальних груп, готовність брати участь у формуванні взаємозалежного суспільства і водночас підтримка з боку однолітків, яка створює безтурботне та нормалізуюче середовище для розвитку. Ці висновки підкреслюють, що вибудовування стійкості є дуже ситуативним, оскільки в різних контекстах

різні ресурси перешкоджають розвитку негативних наслідків впливу конкретних ризиків.

Окрім сказаного вище, це дослідження виявило ще одне важливе джерело стійкості, яке заслуговує на окрему увагу, оскільки є захисним фактором в умовах різних типів ризиків мікросистемного й макросистемного характеру та повинне бути в пріоритеті у програмах у контексті шкільної реформи, а також у житті підлітків загалом. Йдеться про навички спільного розв'язання проблем. Філософія партнерства, покладена в основу реформи школи, безперечно, якнайкраще сприяє розвитку цих навичок через командні заняття в класі, а також через шкільну програму, сфокусовану на отриманні учнями життєвих навичок, потрібних для надбання ключових компетенцій.

Також варто підкреслити роль шкільної згуртованості як одного з основних факторів захисту від негативних наслідків перебування під впливом різноманітних ризиків. Наприклад, підтримка з боку вчителів сприяє захисту підлітків від впливу віктимізації та насилля, але й підтримка з боку інших учнів та емоційна прив'язаність до школи можуть позбавити підлітків постійного стресу, який переживають громади неподалік зони конфлікту. Отже, можна розраховувати на шкільну згуртованість, яка вже є перевіреною концепцією у сучасних напрямках шкільної психології та підліткового розвитку, як на засіб захисту підлітків у Східній Україні, які перебувають під впливом ризиків різнопланового характеру. А поточну шкільну реформу варто розглядати як можливість посилити згуртованість в українських школах. Цього можна досягти шляхом використання ключових елементів формули нової школи, а саме: комплексних навичок, партнерства, мотивації вчителів та фокусування на особистостях учнів. Наступний розділ повністю присвячений цій темі.

Шкільна згуртованість — один з основних факторів, що захищає від негативних наслідків перебування під впливом різноманітних ризиків

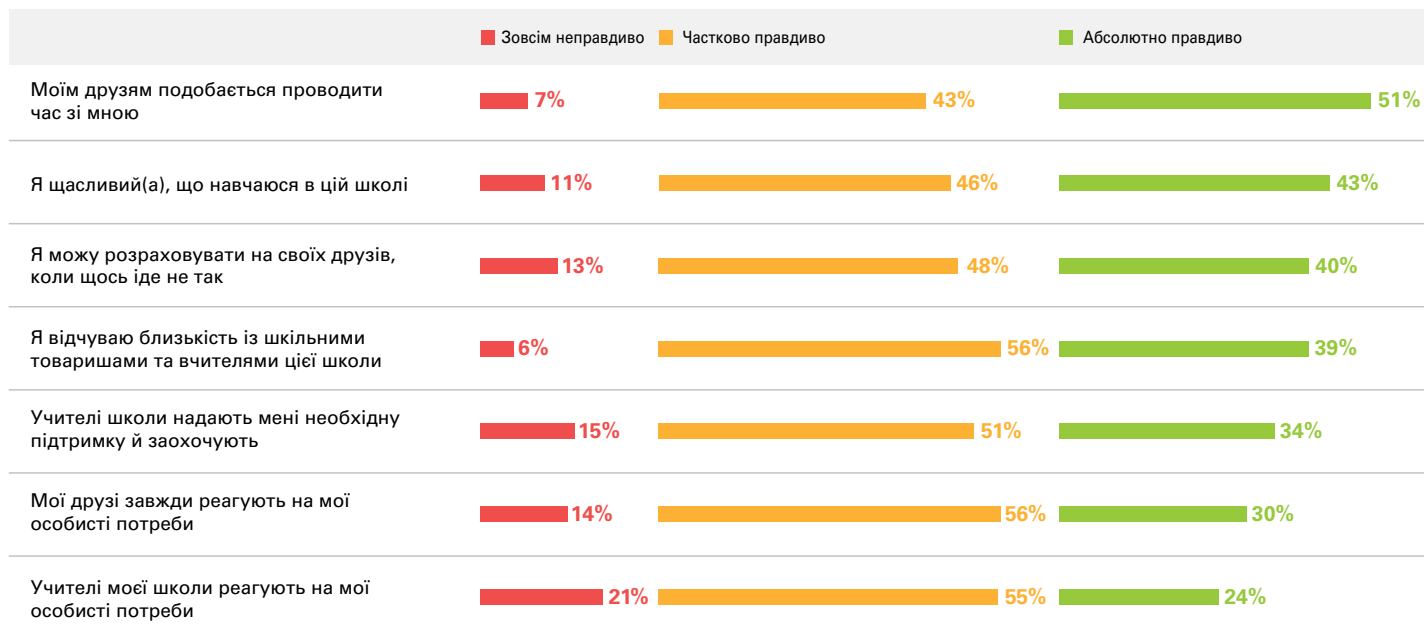
7. ШКІЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ

Шкільна згуртованість є усталеним концептом у шкільній психології та розвитку підлітків. Велика кількість досліджень робить наголос на сильному зв'язку між шкільною згуртованістю та рядом позитивних результатів розвитку підлітків¹⁵. У лонгітюдному дослідженні, присвяченому вивченню захисних факторів підліткового здоров'я та благополуччя, було виявлено, що шкільна згуртованість є одним із найсильніших факторів, який обумовлює зниження рівня вживання наркотичних речовин, зменшує ризик невідвідування школи, попереджає передчасне статеве життя, зменшує насилля та ризик отримання ненавмисних травм¹⁶. Також було з'ясовано, що шкільна згуртованість є надзвичайно ефективним захистом (другим за вагою після родинної згуртованості) від стресу, розладів прийому їжі та тяжіння до суїциду (що є особливо важливим для ситуації у Східній Україні)¹⁷. Крім того, дослідження показало, що відчуття прив'язаності до школи у підлітковому віці має позитивний вплив на успішність у навчанні, запобігає поганій поведінці в класі та намірам кидати школу¹⁸.

У червні 2003 року Відділ підліткового та шкільного здоров'я Центру з контролю та профілактики захворювань США для вивчення впливу шкільної згуртованості на розвиток учнів зібрав групу дослідників — фахівців у різних дисциплінах:

педагогів, медичних працівників, психологів та соціологів. У висновках до результатів їхньої роботи, відомої під назвою «Декларація розправлених крил»¹⁹, шкільна згуртованість визначена як «міра, якою учні відчувають, що решта членів шкільного середовища їх приймають, поважають, залучають і підтримують». Шкільна згуртованість як конструкт добре узгоджується з концептуальними принципами реформи середньої освіти, викладеними в документі Міністерства освіти і науки України під назвою «Нова українська школа». Йдеться про побудову міцних і позитивних стосунків: поміж школярами, між школярами та вчителями, а також про залученість родини та громади до роботи освітніх структур. Отже, шкільна згуртованість може розглядатися як повноважна міра впровадження ключових стратегічних елементів освітньої реформи. Це дослідження вивчає захисний характер системи освіти в контексті Східної України та поза ним, а також вплив цього захисного фактора на шкільну згуртованість підлітків залежно від статі та наближеності до зони збройного конфлікту. При цьому наше дослідження встановлює точку відліку для подальших розвідок, які оцінюватимуть вплив конкретних пілотних заходів, вибудовуючи доказову базу для розробки політик та практик з метою якнаймасштабнішого охоплення підлітків.

Таблиця 1

15 Chapman, R. L., Buckley, L., Sheehan, M., & Shochet, I. (2013). School-based programs for increasing connectedness and reducing risk behavior: A systematic review. *Educational Psychology Review*, 25(1), 95-114.

16 Resnick, M. D., Bearman, P. S., Blum, R. W., Bauman, K. E., Harris, K. M., Jones, J., ... & Ireland, M. (1997). Protecting adolescents from harm: findings from the National Longitudinal Study on Adolescent Health. *Jama*, 278(10), 823-832.

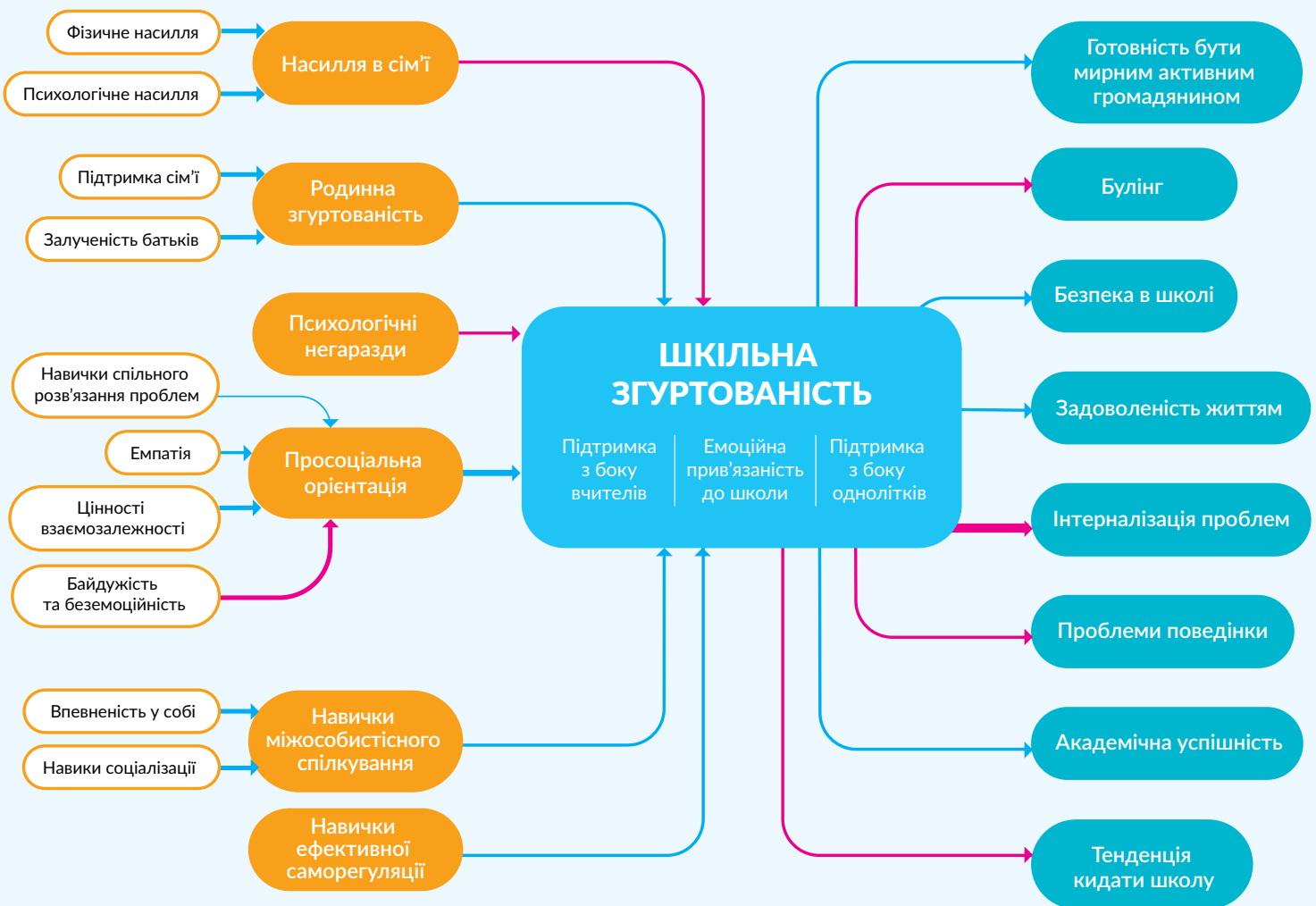
17 Blum, R. W., McNeely, C., & Rinehart, P. M. (2002). Improving the odds: The untapped power of schools to improve the health of teens. Center for Adolescent Health and Development.

18 Goodenow, C., & Grady, K. E. (1993). The relationship of school belonging and friends' values to academic motivation among urban adolescent students. *The Journal of Experimental Education*, 62(1), 60-71; Rosenfeld, L., Richman J. and Bowen G. (1998). Low social support among at-risk adolescents. *Social Work in Education*, 20,245-260; Battin-Pearson S., Newcomb M., Abbot R., Hill K., Catalan R., and Hawkins J. (2000). Predictors of early high school dropout: a test of five theories. *Journal of Educational Psychology*, 92(3), 568-582.

19 Wingspread Declaration on School Connections, (Sept. 2004). *Journal of School Health*, Vol. 74, No. 7, 233-234.

Діаграма 3

Модель шкільної згуртованості серед підлітків

● На що впливає шкільна згуртованість

● Драйвери шкільної згуртованості

○ Компоненти складених показників

(наприклад, просоціальна орієнтація складається із навичок спільного розв'язання проблем, емпатії, цінностей взаємозалежності, байдужості та беземоційності)

Прямий взаємозв'язок

(наприклад, вплив конфлікту призводить до посилення проблемної поведінки)

Обернений взаємозв'язок

(наприклад, якщо шкільна згуртованість зростає, то інтерналізація проблем зменшується)

Товстіші стрілки позначають сильніший зв'язок

(наприклад, і навички міжособистісного спілкування, і навички ефективного саморегуляції підсилюють шкільну згуртованість, але вплив перших вищий)

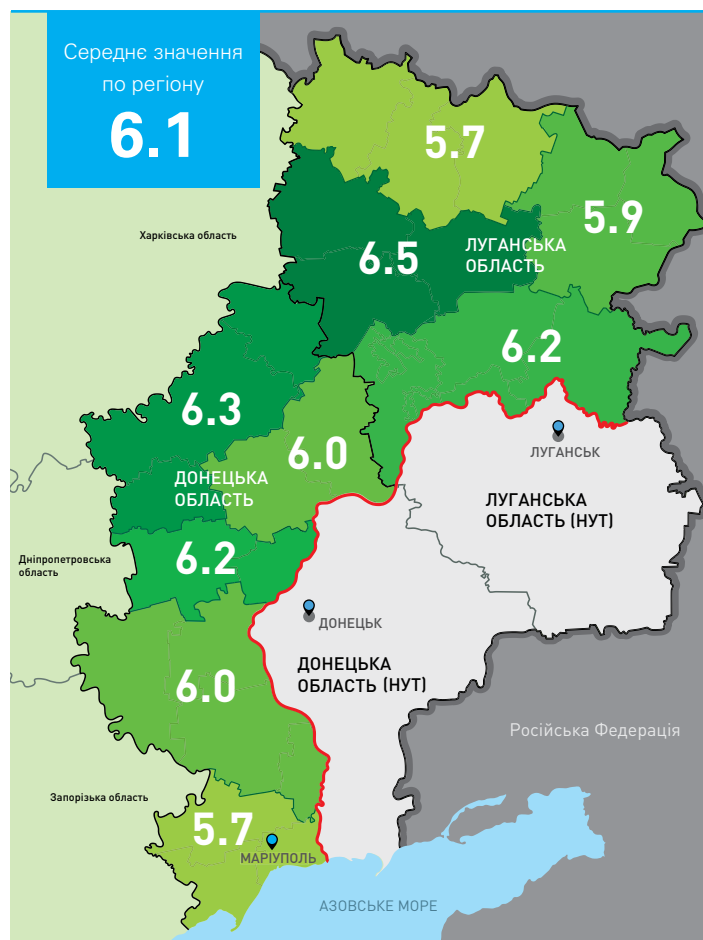
У цьому дослідженні шкільну згуртованість було змодельовано та розраховано за її трьома компонентами: підтримкою з боку вчителів, підтримкою з боку однолітків та емоційною прив'язаністю до школи (тобто відчуттям близькості із шкільними товаришами та вчителями, відчуттям задоволеності від перебування в шкільній громаді). У підсумку респондентам було поставлено сім запитань, частота відповідей на які наведена нижче.

Попри те, що більшість (51 відсоток) підлітків називають «абсолютно правдивим» твердження, що їхнім друзям подобається проводити з ними час, лише 30 відсотків підтверджують, що їхні друзі реагують на їхні потреби. Що стосується підтримки з боку вчителів, то кожен третій учень вважає «абсолютно правдивим» твердження, що вчителі надають йому необхідні підтримку та заохочення, і лише кожен п'ятий опитаний вважає «зовсім неправдивим» твердження, що вчителі реагують на його/її особисті потреби. Важливо, що менше половини (43 відсотки) опитаних підлітків назвали «абсолютно правдивим» твердження про те, що їм подобається бути членами своєї шкільної громади. Це досить низьке значення, яке свідчить про розрив між очікуваннями учнів та тим, який досвід вони насправді отримують у школі.

Аналізуючи отримані дані за критеріями статі, віку й наблизеності до лінії розмежування, ми виявили суттєві відмінності складових шкільної згуртованості. А саме: хлопці порівняно з дівчатами засвідчують менше підтримки з боку однолітків; молодші підлітки показують нижчу емоційну прив'язаність до своєї школи, ніж інші підлітки; учні шкіл, розташованих у безпосередній близькості до лінії розмежування, говорять про меншу підтримку з боку вчителів, ніж учні в інших районах. Цим відмінностям присвячені окремі підрозділи цього документа.

На діаграмі 3 зображена емпірично підтверджена модель шкільної згуртованості серед підлітків, які проживають на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей. Ця модель дає змогу краще зрозуміти через призму шкільної згуртованості, яку роль відіграють школи в Східній Україні у розвитку підлітків. З неї також видно, які фактори сприяють, а які перешкоджають формуванню шкільної згуртованості. Цю модель варто розглядати як рамки для розробки підходу, який враховуватиме різні

Географічний розподіл рівнів шкільної згуртованості в Донецькій та Луганській областях

Карта відображає рівні шкільної згуртованості на територіях Донецької та Луганської областей. Ці показники мають служити базою для відстеження динаміки цього показника в майбутньому. Різниця в балах більше ніж 0.5 вважається статистично значущою.

сектори й різних стейкхолдерів задля максимізації їхнього впливу. У наступних підрозділах елементи цієї моделі пояснено детальніше.

Географічний розподіл рівнів шкільної згуртованості в підконтрольних уряду України районах Донецької та Луганської областей складає однорідну картину, за винятком Маріуполя та північних районів Луганської області, де показники шкільної згуртованості значно нижчі, ніж на решті території. Таке зниження показників спричинене низьким рівнем відчуття підтримки від учителів, а також, як у випадку Маріуполя, з нижчим рівнем емоційної прив'язаності до школи.

7.1 Вплив шкільної згуртованості на підлітків

7.1.1 Основні функції шкільної згуртованості

Емпірично доведена модель суголосно з іншими міжнародними дослідженнями засвідчує, що шкільна згуртованість позитивно впливає на цілий ряд показників.

Ці показники такі:

1. **Вища академічна успішність** та **нижча тенденція випадання з навчального процесу**. Цю взаємозалежність можна пояснити тим, що шкільна згуртованість породжує прив'язаність до шкільного життя і його цінностей, а це, у свою чергу, робить вищою успішність школярів у навчанні і тим самим зменшує їх бажання кидати шкільну громаду.
2. Підвищений **рівень безпеки в школі** та **захист** від булінгу. Близькість із іншими учнями та з учителями, природно, створює відчуття безпеки в шкільному середовищі та створює захисну соціальну мережу, яка знижує ризик віктимізації.
3. **Знижений ризик** того, що підлітки стануть **співучасниками булінгу**. Підлітки, які відчувають шкільну згуртованість, більше цінують особистісні взаємини, поважають однолітків, а отже, їм легше стриматися, коли є спокуса стати співучасниками булінгу щодо інших дітей.
4. Знижений ризик **інтерналізації проблем** (тривожність, депресія, посттравматичний стресовий розлад, схильність до суїцидальної поведінки та заподіяння собі шкоди) та **проблем поведінки** (фізична агресія, зловживання наркотиками й алкоголем, незахищена сексуальна поведінка, підліткова злочинність). Підлітки, які відчувають шкільну згуртованість, мають вищий рівень психологічного благополуччя, що зі свого боку знижує негативну емоційність — основу як інтерналізації, так і екстерналізації проблем.
5. Підвищений рівень **готовності бути мирним активним громадянином**. Що стосується цього пункту, то шкільне життя можна вважати мікрокосмом життя в громаді. Якщо підлітки вважають своє шкільне середовище згуртованим та отримують від нього підтримку, вони краще підготовані до того, щоб працювати (і також сподіватися) на соціальну згуртованість у громаді.
6. Сильніше відчуття **задоволеності життям**. Відчуття згуртованості з однолітками та вчителями дарує підліткам задоволення й додає якості їхньому життю.

Результати показують, що шляхом плекання шкільної згуртованості система освіти може зробити великий внесок у досягнення позитивних результатів розвитку підлітків.

Діаграма 4

Вплив шкільної згуртованості

↑ Прямий взаємозв'язок

↓ Обернений взаємозв'язок

≡ Товстіші стрілки позначають сильніший зв'язок

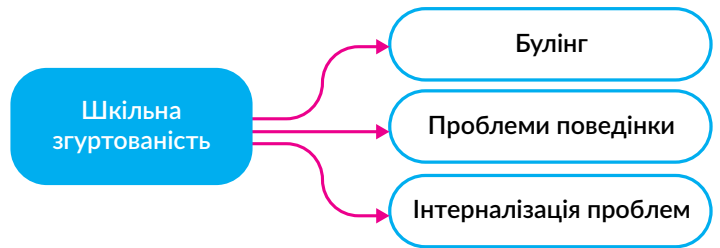
7.1.2 Залежність шкільної згуртованості від гендеру та наближеності до лінії розмежування

Шкільна згуртованість по-різному впливає на хлопців і дівчат. Так, вона сильніше мотивує хлопців брати участь у житті школи, що, у свою чергу, призводить до покращення їхньої академічної успішності. А от дівчат шкільна згуртованість захищає від виникнення психічних проблем. Хоча і хлопці, і дівчата демонструють майже однакові рівні задоволеності життям, вплив фактору шкільної згуртованості на цю задоволеність у хлопців вищий.

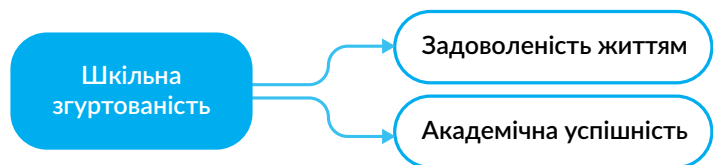
Фактор шкільної згуртованості має дещо інший вплив на підлітків, які проживають поруч із лінією розмежування, ніж на тих, хто мешкає в решті районів Донецької й Луганської областей. Попри те, що рівень шкільної згуртованості в зоні поруч із лінією розмежування нижчий, його захисний вплив тут сильніший. Це виявляється в тому, що шкільна згуртованість у цій групі підлітків значно сильніше приглушує ризики розвитку інтерналізації та екстерналізації психічних проблем, а також ризики стати жертвою або співучасником булінгу. І хоча підлітки, які проживають поруч із лінією розмежування, показують значно нижчий рівень задоволеності життям, шкільна згуртованість має сильніший позитивний вплив на якість їхнього життя, що доводить, що в районах, уражених конфліктом, роль школи є дуже важливою.

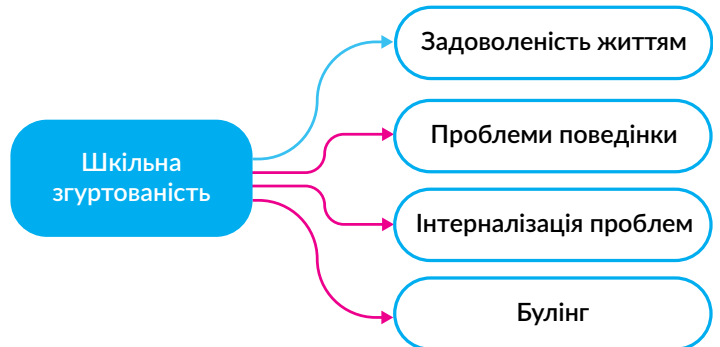
Взаємозв'язки, що сильніше проявляються для дівчат

Взаємозв'язки, що сильніше проявляються для хлопців

Взаємозв'язки, що сильніші біля лінії розмежування

7.2 Побудова шкільної згуртованості

Це дослідження демонструє, наскільки важливою для підлітків у їхньому розвитку є шкільна згуртованість. Наступним кроком має бути з'ясування того, що саме впливає на шкільну згуртованість та які є шляхи її підвищення, а також, як можна це емпірично відстежити для формування кращих програм та політик.

Перш за все необхідно сфокусуватися на складових елементах шкільної згуртованості, тобто на таких показниках, як підтримка з боку однолітків, підтримка з боку вчителів та емоційний зв'язок зі школою, які також є пріоритетами реформи освіти МОН.

Ефективність інтервенцій, націлених на шкільну згуртованість, залежить від розуміння того, які фактори позитивно впливають на відчуття згуртованого шкільного середовища, а які підривають його. Може статися, що підлітки, які перебувають під впливом зовнішніх факторів ризику, не

надто добре реагуватимуть на шкільні програми зі шкільної згуртованості, якщо не будуть взяті до уваги ті виклики, що стоять перед ними. Така ситуація лише призведе до нерівномірних результатів у розвитку підлітків. Наприклад, учитель вирішить провести командний захід у класі як прямий метод посилення згуртованості та підтримки однолітків. Але учні, яким бракує навичок міжособистісного спілкування або яких відволікають якісь домашні проблеми (в тому числі насилля), можуть виявитися нездатними ефективно брати в цьому заході участь. І якщо для більш пристосованих учнів із добре розвиненими навичками такий захід буде корисним, то ті підлітки, яким найбільше потрібна шкільна згуртованість як захисний фактор, можуть опинитися «за бортом». Саме тому дуже важливо зрозуміти, що саме впливає на формування відчуття шкільної згуртованості в підлітків, особливо в тих, кому воно потрібне найбільше.

За даними, отриманими під час дослідження підлітків Східної України, фактори формування шкільної згуртованості поділяються на дві категорії — зовнішні та особистісні фактори.

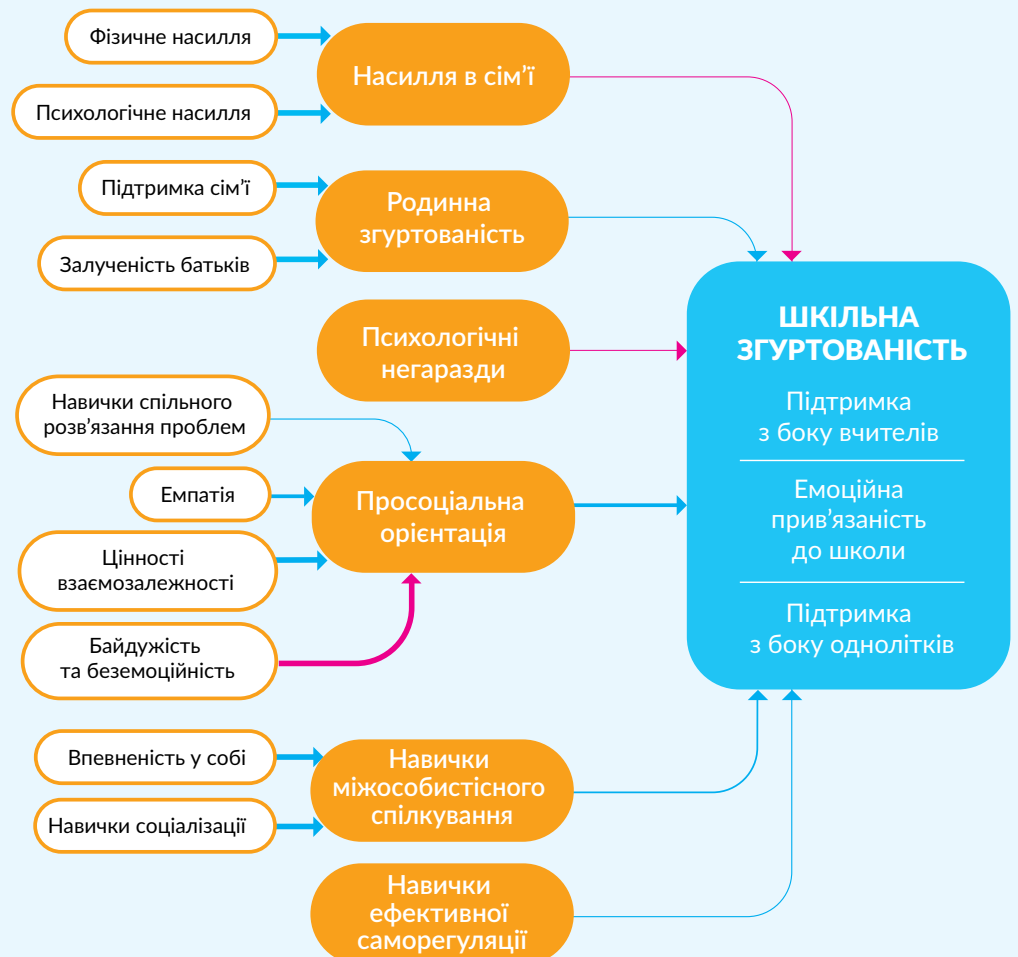
З-поміж зовнішніх факторів, як не дивно, головну роль у формуванні відчуття шкільної згуртованості у підлітка відіграє ситуація в родині. Це засвідчує і ряд фахових джерел. З одного боку, згуртована родина, члени якої добре ставляться один до одного та підтримують у складних обставинах, є моделлю для підлітків, яку вони переносять у шкільне середовище і в такий спосіб роблять внесок у розвиток шкільної згуртованості. З іншого боку, насилля в сім'ї — як психологічне, так і фізичне — негативно впливає на рівень шкільної згуртованості в цілому. Якщо розкласти шкільну згуртованість на складові елементи й проаналізувати вплив сімейного насилля на кожен із них, виявиться, що цей вплив різний. Найбільше від насилля в сім'ї страждає відчуття прив'язаності до школи, трохи менше — підтримка з боку вчителів, ще менше — підтримка з боку однолітків. Іншими словами, підлітки, які стикаються вдома з насильством, мають більші проблеми з налагодженням соціальних та емоційних зв'язків у інших сферах свого життя. А це, в свою чергу, зменшує захисну силу їхнього оточення через втрату механізмів соціальної підтримки. Таку взаємозалежність між родинним та шкільним життям потрібно неодмін-

но враховувати під час реформування системи освіти. При плануванні програм та політик мають обов'язково братися до уваги ті соціальні та емоційні виклики, які стоять перед дітьми з проблемних сімей.

Що стосується особистісних рис, то дослідження виявило таке: просоціальна орієнтація, навички міжособистісного спілкування та навички ефективної саморегуляції мають кожна свій унікальний вплив на шкільну згуртованість. Розбіжність між впливом просоціальної орієнтації та навичок міжособистісного спілкування незначна, але важлива. Попри те, що навички міжособистісного спілкування означають уміння впевнено поводитися в різних соціальних обставинах, їхня розвиненість у підлітка не означає, що він/вона турбується про інших, проявляє емпатію чи намагається знайти спільну мову в разі міжособистісного конфлікту. Так само й з просоціальною орієнтацією: хоча вона означає вміння турбуватися про інших, її наявність не гарантує, що підліток має достатньо навичок упевнено поводитися в усіх ситуаціях міжособистісної взаємодії та, відповідно, успішно будувати мікросоціум у шкільному середовищі. Результати дослідження підлітків у Східній Україні свідчать: для розвитку шкільної згуртованості однаково потрібні як навички міжособистісного спілкування, так і просоціальна орієнтація.

Ще однією важливою передумовою формування шкільної

Діаграма 5

згуртованості є розвинені навички ефективної саморегуляції: у підлітків, які добре вміють контролювати свої імпульси, вгамовувати власні емоції та планувати, краще складаються стосунки з однолітками й учителями, вони чіткіше усвідомлюють значення для себе шкільного життя. Варто зазначити, що ефективна саморегуляція не просто допомагає шкільній згуртованості. Дослідження з'ясувало, що ця навичка є також прямим захисним фактором проти інтерналізації проблем, проблем поведінки та віктимізації. Всі індивідуальні риси, які допомагають розвивати шкільну згуртованість, — соціальні навички, просоціальна орієнтація та навички саморегуляції — можливо виховати в підлітках під час освітнього процесу, зорієнтованого на розвиток життєвих навичок, що, власне, і пропонує освітня реформа.

Байдужість та беземоційність

Тут потрібно зробити ремарку щодо одного з елементів просоціальної орієнтації — байдужості та беземоційності. Їх визначаємо як постійне ігнорування почуттів та потреб інших людей, відсутність каяття після заподіяння кривди іншим та брак бажання добре вчитися. За даними психології розвитку, наявність таких рис несе високий ризик набуття стійких соціальних, емоційних та поведінкових проблем у дорослому віці — наприклад, антисоціальної поведінки зі складними наслідками для громади, в якій проживає дорослий.

Наше дослідження показало, що підлітки, які проживають неподалік лінії розмежування, мають підвищені шанси розвинути байдужість та беземоційність, які, можливо, допомагають упоратися з травмами, спричиненими збройним конфліктом. Ця тенденція дуже небезпечна, оскільки такі особистісні риси, у свою чергу, підривають мотивацію підлітків та перешкоджають соціалізації, необхідній для формування шкільної згуртованості. А це, зрештою, загрожує підліткам новими ризиками. Як з'ясувало дослідження, 12 відсоткам підлітків на сході України притаманні байдужість і беземоційність. Тут простежуються сильні гендерні та географічні відмінності: такі риси зафіксовані в 15 відсотків хлопців та в 9 відсотків дівчат; у 14 відсотків учнів поблизу лінії розмежування і в 12 відсотків — у решті районів Донбасу. Ці значення вищі, ніж в інших країнах (див. Fanti, Lordos, Sullivan & Kosson), особливо якщо врахувати їхню високу суспільну вагу, економічний вплив та негативні наслідки для розвитку.

Одне з міжнародних досліджень, у якому для порівняння бралися підлітки з кількох країн, показало, що такі риси, як байдужість та беземоційність, превалюють у 6 відсотків бельгійських підлітків, 7 відсотків німецьких та 10 відсотків кіпріотських²⁰. Нещодавнє дослідження, проведене SeeD спільно з партнерами в Молдові, дало схожі результати: в цій країні подібно до показників у Бельгії та Німеччині кількість підлітків з рисами байдужості та беземоційності дорівнює 7 відсоткам. Подібні значення також наводилися

в дослідженнях окремих громад у Швеції, Португалії та США. Спираючись на ці дані, можемо стверджувати, що в Україні — найвищий серед цих країн відсоток підлітків, які є носіями рис байдужості та беземоційності. Слідом за Україною йде Кіпр. Ця держава, як і Україна, була вражена конфліктом. Цей факт підштовхує до припущення, що вплив конфлікту може бути однією з причин розвитку рис байдужості та беземоційності. Таке тлумачення результатів міжнародних досліджень збігається з висновками українських дослідників про те, що підлітки, які проживають близько лінії розмежування, демонструють вищий рівень байдужості та беземоційності порівняно з однолітками, які живуть далі від неї.

Байдужість та беземоційність заважають дітям та підліткам соціалізуватися, що призводить до проблем із навчанням, поганих взаємин із однолітками та членами родини, підвищення ризику венеричних захворювань, а також до проблем із законом та зловживання наркотиками й алкоголем. Крім того, байдужість та беземоційність — одні з найважливіших драйверів поведінкових розладів (повторюваних шаблонів поведінки тривалістю принаймні 12 місяців, які порушують права інших або основні вікові суспільні норми чи правила) — великої проблеми у сфері громадського здоров'я, що, як підраховали у США та деяких країнах Європи, може обійтися людині в 2 – 3 мільйони євро за життя. Важливо розуміти, що байдужість і беземоційність пов'язані зі ще складнішими й безжалючими поведінковими розладами: у поєднанні ці два фактори (поведінкові розлади й байдужість та беземоційність) спричиняють у 70 разів вищий ризик потрапити до в'язниці ще до 25 років. Власне, такі висновки підкреслюють необхідність розробки ефективних лікувальних програм. Середні суми можливих заощаджень від таких програм перевищують середню вартість групових та індивідуальних інтервенцій до 8 разів. Але при цьому рівень ефективності таких програм дуже сильно коливається для підлітків із поведінковими розладами. Підлітки із сильніше вираженою беземоційністю та байдужістю менш схильні реагувати на традиційне лікування.

Саме тому для підлітків, яким властиві беземоційність і байдужість, дуже важливо розробляти окремі інтервенції, аби

Байдужість та беземоційність заважають дітям та підліткам соціалізуватися, що призводить до проблем із навчанням, поганих взаємин із однолітками та членами родини, підвищення ризику венеричних захворювань, а також до проблем із законом та зловживання наркотиками й алкоголем.

запобігти розвитку в них антисоціальної поведінки. Під час нещодавньої роботи на Кіпрі ми зрозуміли, що превентивні заходи в школі, спрямовані на розвиток навичок розпізнавання емоцій, просоціальної орієнтації, міжособистісного спілкування та контролю емоцій, допомагають знизити рівень як байдужості й беземоційності, так і поведінкових розладів. А це означає, що превентивні програми на базі шкіл можуть бути ефективними навіть для такої групи ризику²¹. Додаткові інтервенції, спрямовані на відпрацювання окремих рис дітей, яким властиві байдужість і беземоційність, — наприклад, емпатичне розпізнавання емоцій — також виявилися успішними, призвівши до зниження поведінкових проблем у таких дітей²². А от проведені в кількох країнах подібні заходи, зорієнтовані на дорослих із рисами байдужості та беземоційності, не дали результатів (див. Fanti, Lordos, Sullivan & Kosson). Отже, можна зробити висновок, що програми запобігання, втручання та лікування будуть корисними, якщо до них залучати осіб у ранньому віці.

Загалом дівчата та хлопці мають приблизно однаковий рівень відчуття шкільної згуртованості. Але це не означає, що цей показник не залежить від гендерної належності. Як шкільна згуртованість по-різному впливає на хлопців і дівчат, так і зовнішні та особистісні фактори по-різному визначають відчуття хлопцями й дівчатами шкільної згуртованості. Якщо говорити докладніше, то хлопці демонструють значно нижчий порівняно з дівчатами рівень підтримки у родині та участі батьків у їхньому житті. А, як ми пам'ятаємо, саме для хлопців дуже важлива згуртованість у сім'ї, аби так само відчувати цю згуртованість у школі.

З іншого боку, дівчата не просто більш просоціально орієнтовані — вплив цього показника на відчуття ними шкільної згуртованості є сильнішим, ніж для хлопців. Тож не дивно, що дівчата також демонструють вищий рівень підтримки з боку однолітків. Такі висновки свідчать про потребу зв'язку дім — школа поставити в пріоритети, наприклад, за допомогою програм, які б заохочували батьків до участі в житті підлітків. Така стратегія сприяла б оптимальному розвитку підлітків, а особливо хлопців, які мають низьку академічну успішність або емоційні чи поведінкові проблеми.

Це дослідження показало, що драйвери показника шкільної згуртованості поводять себе по-іншому щодо підлітків, які проживають близько лінії розмежування. Так, найсильніший позитивний вплив мають просоціальна орієнтація та навички ефективної саморегуляції, а найсильніший негативний вплив — насилля в сім'ї. Очевидним є те, що в більш складних і напружених умовах украї важливими факторами збереження підлітками прив'язаності до шкільної громади є любляча сім'я, самоконтроль та бажання турбуватися про інших. Якщо дивитися з цієї позиції, то програми, сфокусовані на зв'язці родина — школа і спрямовані на виховання життєвих навичок і умінь, повинні бути пріоритетними для

Драйвери шкільної згуртованості для різних статей

Взаємозв'язки, що сильніше проявляються для дівчат

Просоціальна орієнтація

Шкільна згуртованість

Взаємозв'язки, що сильніше проявляються для хлопців

Згуртованість в сім'ї

Навички міжособистісного спілкування

Шкільна згуртованість

Драйвери шкільної згуртованості в залежності від близькості до лінії розмежування

Взаємозв'язки, що сильніші біля лінії розмежування

Булінг

Проблеми поведінки

Інтерналізація проблем

Навички міжособистісного спілкування

Шкільна згуртованість

Шкільна згуртованість

освітньої реформи, особливо якщо йдеться про школярів у зоні неподалік лінії розмежування.

Дослідження дало нам розуміння ролі, яку виконує школа як захисне середовище для підлітків, та того, на які саме процеси розвитку вона впливає і через які механізми. Такі знання допомагають оптимізувати програми та політики в широких контекстах, але особливе значення вони мають для підлітків на сході України, де громади змушені постійно долати труднощі, спричинені збройним конфліктом.

Результати нашого дослідження привертають особливу увагу до ролі школи саме для підлітків, які мешкають неподалік лінії розмежування. Для таких дітей школа є захисним фактором, допомагає попередити розвиток психічних розладів та знизити рівень насилля. Тож система освіти, ймовірно, є найбільш ефективним середовищем, де підлітки з цих районів можуть отримати масштабну підтримку.

²¹ Kyranides, Fanti, Katsimicha, & Georgiou, 2018.

²² Dadds, Cauchi, Wimalaweera, Hawes, & Brennan, 2012.

8. ДОДАТКОВІ ТЕМАТИЧНІ ПІДРОЗДІЛИ

8.1 Насилля серед однолітків у школах: глибинний аналіз віктимізації

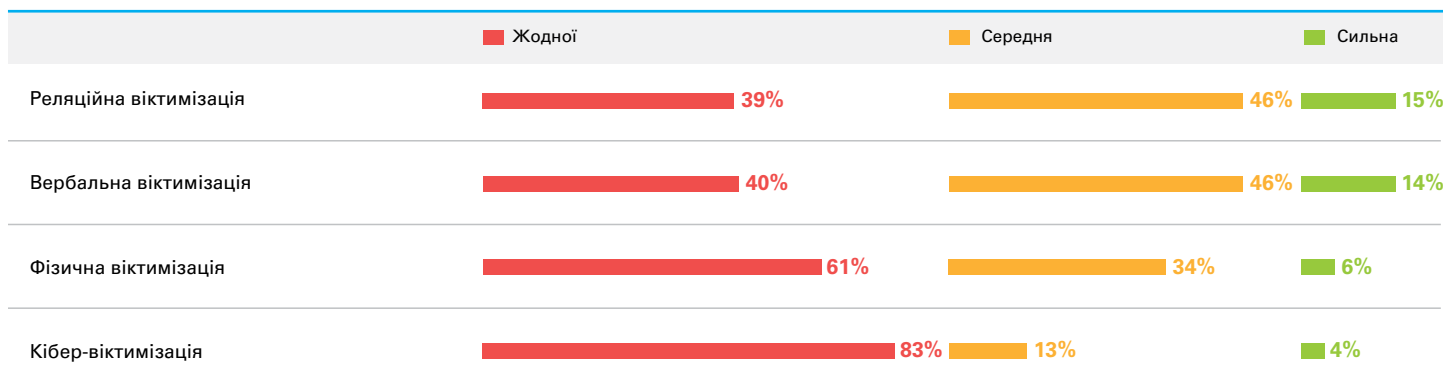
Школа є середовищем, у якому діти формують свою особистість і шукають свою роль у житті. На жаль, для багатьох із них невід’ємною частиною шкільного досвіду є булінг і насилля. Проблема булінгу в Україні має достатньо задокументованих підтверджень. Це дослідження додатково зосереджене на вивченні того, як саме булінг впливає на підлітків та на їхнє ставлення до школи. Ми оцінювали традиційні форми булінгу й насилля в школах, а саме фізичний, реляційний і вербальний булінг, а також відносно новий феномен — кібер-булінг. Проблема розглянуто як із

позиції жертви (тобто віктимізації), так і з позиції співучасника насилля (тобто булінгу).

Як показано на діаграмах нижче, сильна реляційна й вербальна віктимізація зачіпає близько 15 відсотків підлітків, а сильна фізична та кібер-віктимізація актуальна для приблизно 5 відсотків підлітків. З діаграми також видно, що найпоширенішими формами віктимізації підлітків є такі: коли інші діти говорять про них погані речі, поширюють про них плітки, використовують щодо них лайливі слова, ігнорують їх або виключають їх із соціальної взаємодії. Що

Таблиця 2

Віктимізація в Східній Україні

Таблиця 3

важливо, більше половини учнів повідомили про середній або високий рівень реляційної та вербальної віктимізації і приблизно 40 відсотків — про середній або високий рівень фізичної віктимізації. Також одним із цікавих результатів є те, що порівняно з іншими європейськими країнами в Східній Україні відносно малий відсоток підлітків є жертвами кібер-булінгу.

Результати дослідження засвідчують, що головною причиною, чому підлітки стають жертвами булінгу, є той факт, що вони вже є жертвами фізичного і/або психологічного насилля вдома. Також до віктимізації призводять недостатньо розвинені навички ефективної саморегуляції. Це не дивно, оскільки саморегуляція — це своєрідний інструментарій для управління загрозами шляхом планування та ухвалення ефективних рішень, що робить підлітків сильнішими перед загрозою булінгу.

Також захисним фактором від віктимізації є шкільна згуртованість, яка має сильний зв'язок із почуттям безпеки в школі. Підлітки з відчуттям згуртованості знають, що перебувають поміж друзями та наставниками, що можуть звернутися за допомогою, якщо хтось спробує цькувати їх, а тому почуваються безпечніше в школі.

Отже, важливо зрозуміти, у яких контекстах підлітки почуваються в безпеці, а в яких — ні. Таблиця нижче показує, що хлопці й дівчата по-різному відчують безпеку в школі. Хлопці почуваються менш безпечно в шкільному туалеті й у класі, при цьому їм безпечніше в шкільній спортзалі. Натомість дівчата відчують небезпеку по дорозі до школи і з неї, а також у шкільній спортзалі, зате в класі й у шкільному туалеті почуваються безпечніше.

Щодо причин, через які ті чи інші підлітки стають жертвами булінгу, дослідження показало, що статус внутрішньо

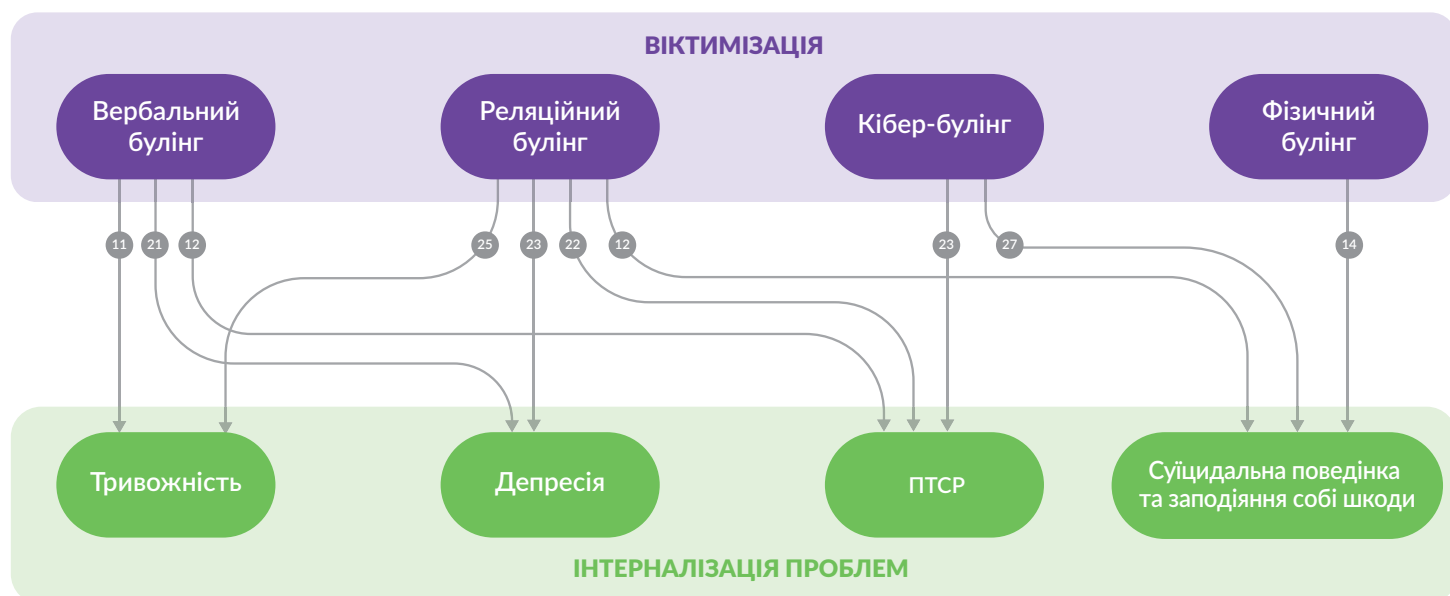
переміщеної особи не є головною причиною віктимізації, як вважають підлітки в Донецькій та Луганській областях. Навіть навпаки — цей статус є найслабшим драйвером із 16 проаналізованих. Головними причинами для булінгу виявилися зовнішній вигляд — насамперед огрядність та неохайність — та соціоекономічний статус, бідність. Це не суперечить даним, що діти-переселенці частіше стають жертвами булінгу в школі. Утім, результати дослідження показали, що це не пов'язано з їхнім статусом переселенця, а швидше за все з тим, що ці діти — новачки в спільноті та/або нижчим рівнем доходів їхніх родин.

Результати дослідження також показали, що віктимізація пов'язана з підвищеним рівнем інтерналізації проблем, а саме з тривожністю й депресією. Відтак зростає ризик того, що жертва сама стане співучасником булінгу. Сам по собі цей факт не є дивним, але наше дослідження дає змогу глибше збагнути внутрішні процеси, наприклад, те, до яких наслідків може призвести кожен із типів віктимізації (фізична, вербальна, реляційна й кібер-віктимізація). Ці зв'язки та інші загальні тенденції зображено на рисунку нижче. Особливої уваги заслуговує сильний вплив кібер-булінгу на інтерналізацію та екстерналізацію проблем. Отримані результати відповідають висновкам міжнародних досліджень та вчергове доводять, що кібер-булінг є серйозним травматичним досвідом для підлітка.

У взаємозв'язку віктимізація — інтерналізація такі типи віктимізації, як вербальна й реляційна (особливо остання), впливають на всі форми інтерналізації проблем. Кібер-віктимізація впливає на інтерналізацію через свій травматичний ефект, а фізична віктимізація напряду не пов'язана з інтерналізацією проблем, проте є фактором суїцидальної поведінки та схильності до заподіяння собі шкоди.

Діаграма 6

Вплив віктимізації на інтерналізацію проблем

Віктимізація

Вплив віктимізації на інтерналізацію проблем пов'язаний виключно з фізичною та кібер-віктимізацією, які є фактором впливу на всі форми екстерналізації проблем. Що цікаво, фізична та кібер-віктимізація мають однаковий вплив на підлітків за всіма показниками, окрім зловживання наркотиками й алкоголем, яке значно більше обумовлене кібер-насиллям, ніж фізичним цькуванням.

Ризики із жертви перетворитися на співучасника булінгу особливо високі за фізичної та кібер-віктимізації, жертви яких більше схильні демонструвати всі типи булінгової поведінки. З цього можемо зробити висновок, що фізична й кібер-віктимізація здатні провокувати та підвищувати загальний рівень агресії. Натомість вербальна й реляційна віктимізація виключно провокують такий самий булінг у відповідь. Іншими словами, вербальна віктимізація спонукає підлітків до вербального булінгу, а реляційна — до реляційного.

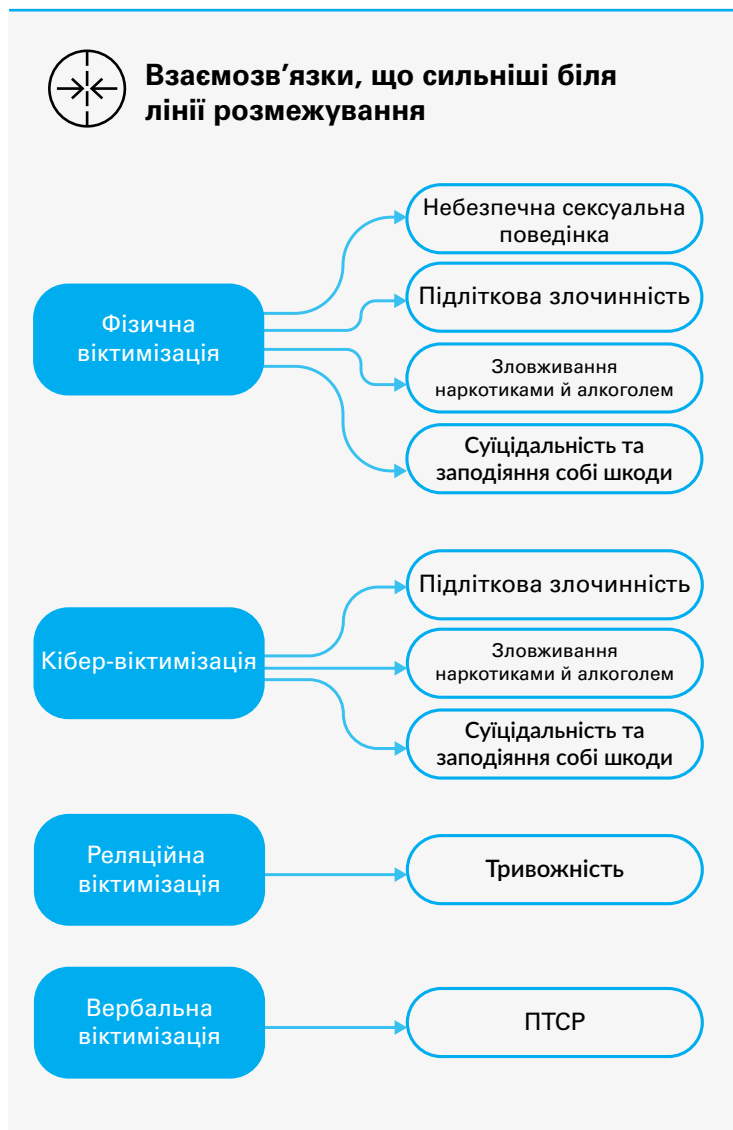
Розподіл даних за гендерним критерієм виявив, що фізична та кібер-віктимізація мають сильніший вплив на хлопців, особливо як фактор ризику зловживання наркотиками й алкоголем, незахищеного сексу, підліткової злочинності та переходу в статус співучасника булінгу. При цьому дані свідчать про взаємозв'язок між фізичною та кібер-віктимізацією та зростанням агресивної поведінки серед дівчат.

Реляційна віктимізація має більший вплив на дівчат, зокрема підвищує ризик усіх форм інтерналізації проблем.

У районах, наближених до лінії розмежування, ми помітили особливо сильний взаємозв'язок між:

- віктимізацією та незахищеним сексом, підлітковою злочинністю і зловживанням наркотиками й алкоголем;
- реляційною віктимізацією та тривожністю;

Віктимізація

- кібер-віктимізацією та схильністю до суїцидальної поведінки й заподіяння собі шкоди.

Перехід від віктимізації до булінгу в школах неподалік лінії розмежування зазвичай не такий очевидний. Серед підлітків, які перебувають у безпосередній близькості до лінії розмежування, спостерігається така картина: вони більш схильні «всотувати» насилля проти себе, відповідно, виявляти тривожність та різні форми заподіяння собі шкоди, і менш схильні до агресії у відповідь.

Висновки цього підрозділу пропонують кілька «точок входу» для організації захисту підлітків від віктимізації в школі, а також для подолання наслідків віктимізації в тих, хто вже став жертвою булінгу. Важливу роль у запобіганні віктимізації можуть відігравати шкільна та сімейна згуртованість, а разом із ними — особистісні характеристики: життєві навички, а особливо ефективна саморегуляція. Що стосується

Висновки даного підрозділу пропонують кілька точок входу для організації захисту підлітків від віктимізації в школі, а також для подолання наслідків віктимізації для тих, хто вже став жертвою булінгу

наслідків віктимізації, то дослідники дійшли висновку, що вербальна й реляційна віктимізація спричиняють інтерналізацію проблем, тоді як фізична та кібер-віктимізація з більшою ймовірністю призводять до проблем поведінки й агресії. Найбільш поширеним тригером до віктимізації є зовнішній вигляд (наприклад, зайва вага чи неохайність). Хлопці й дівчата почуваються в небезпеці в різних місцях у школі: для хлопців найбільш небезпечними є шкільний туалет і клас, для дівчат — шкільна спортзала та дорога до/зі школи. На основі цих висновків можна розвинути як проактивні стратегії (наприклад, зі створення безпечнішої й сприятливішої шкільної культури з нижчою ймовірністю виникнення віктимізації), так і стратегії реагування (наприклад, робота з жертвами й співучасниками булінгу з метою попередити повторення насилля).

Проактивною стратегією може бути також створення культури підтримки та поваги один до одного серед учнів незалежно від економічного статусу та зовнішності, посилення безпеки в тих місцях, які наразі здаються дівчатам і хлопцям найбільш небезпечними. До реактивних стратегій можна зарахувати групову роботу з жертвами, пасивними й активними учасниками булінгу з метою обговорення з ними наслідків пережитої підлітками віктимізації в контексті інтерналізації та екстерналізації проблем. На цих зустрічах також можна заохотити співучасників булінгу розповісти про власний досвід віктимізації, через який вони самі стали булерами. Подібні обговорення можуть допомогти підліткам краще усвідомити згубний вплив булінгу, викликати емпатію та в подальшому знизити рівень агресії по відношенню до однолітків.

8.2. Виховання громадянської позиції

Показник мирної громадянської позиції в нашому дослідженні поєднує в собі готовність брати участь у громадських ініціативах (наприклад, молодіжних форумах) та неприйняття ідеї насильницького досягнення політичних цілей. Свідома мирна громадянська позиція молоді — це запорука благополуччя будь-якого демократичного суспільства. Але в зонах конфлікту, таких як Східна Україна, вибір громадянської позиції може мати прямий вплив на безпеку підлітків, соціальну згуртованість та процеси примирення в місцевих громадах.

У цьому зрізі в дослідженні східноукраїнських підлітків виділені три конкретні «точки входу», які сприяють формуванню у підлітків конструктивної мирної громадянської позиції (див. діаграму 7 нижче).

По-перше, як ми вже згадували, шкільна згуртованість є ключовим драйвером мирної громадянської позиції. Згуртована школа слугує підліткам зразком у подальшому житті в згуртованій громаді. Мірою того, як підлітки навчаються підтримувати один одного й дослухатися до порад шкільних учителів, вони стають готовими обговорювати виклики відповідального громадянства та конструктивно взаємодіяти з лідерами у своїх громадах.

По-друге, просоціальна орієнтація є важливою «точкою входу» для мирної громадянської позиції. Уміння турбуватися про інших є надзвичайно важливим інгредієнтом мотивованості брати на себе громадянську відповідальність.

І насамкінець, дослідження виявило, що толерантність до соціального різноманіття є ключовим мотиватором до мирного громадянства. Підлітки, які розуміють цінність різноманітності в суспільстві, інтуїтивно розуміють і суть мирної громадянської позиції — мирно обговорювати суспільні відмінності, потреби та пріоритети різних соціальних груп і окремих людей задля більшої згуртованості суспільства.

Діаграма 7:

Що стосується гендерного розподілу, то дослідження показало, що дівчата не тільки більше готові до мирної громадянської позиції, а й мають вищі показники по майже всіх ключових передумовах такої позиції, а це толерантність до різноманіття, навички спільного розв'язання проблем, цінності взаємозалежності та згуртованість із однолітками.

Дослідження також вказало на менш чіткий, та все ж тривожний вплив конфлікту на загальне бачення підлітками громадянської позиції. У районах поблизу лінії розмежування підлітки мають значно нижчий рівень готовності до мирної громадянської позиції і при цьому значно вищий рівень готовності до політичного насилля. До цього додається підвищений рівень байдужості й беземоційності та слабше відчуття підтримки з боку вчителів. Комбінація всіх цих факторів загрожує тим, що мірою дорослішання у підлітків можуть сформуватися поляризовані погляди на суспільство та політику.

Серед висновків дослідження, які втішають, такий: позитивний вплив просоціальних цінностей на рівень готовності до мирної громадянської позиції є значно вищим у районах поблизу лінії розмежування. Тому програми, спрямовані на виховання просоціальної орієнтації в таких школах (наприклад, тренінги з розвитку навичок спільного розв'язання проблем, з виховання людяності та надання можливостей послужити громаді) можуть значно посприяти розвитку відповідальних, мирних громадян із конструктивною позицією.

Таблиця 4

Середні значення для складових компонентів мирної громадянської позиції

Поділ за гендерною належністю	Готовність до активної участі в житті громади	Готовність до політичного насилля
Хлопці	5.0	3.2
Дівчата	5.9	2.4

Поділ за близькістю до лінії розмежування	Готовність до активної участі в житті громади	Готовність до політичного насилля
До 15 км	5.1	3.1
Далі ніж 15 км	5.5	2.8

Загальне значення для населення	5.4	2.8
--	------------	------------

Примітка: Наведення складених значень на кольоровому фоні означає значно вищий ризик, ніж у протилежній групі.

8.3 Гендерно зумовлені відмінності психоціального розвитку підлітків у Східній Україні

Більшість вимірюваних показників процесів розвитку підлітків на сході України, як показало дослідження, у хлопців і дівчат різняться.

Таблиця 5

Значно вище значення для дівчат	Дещо вище значення для дівчат	Практично без різниці в значеннях	Дещо вище значення для хлопців	Значно вище значення для хлопців
Тривожність	Підтримка з боку однолітків	Психологічне насилля в сім'ї	Якість життя	Агресія
Готовність до мирної громадянської позиції	Посттравматичний стресовий розлад	Амбітність*	Підприємницькі амбіції	Нормалізація булінгу
Схильність до міграції	Цінності взаємозалежності	Шкільна згуртованість*	Громадянський оптимізм	Байдужість та беземоційність
Соціальна толерантність	Академічна успішність	Вплив конфлікту	Підліткова злочинність	Готовність до політичного насилля
Залученість батьків	Цінності взаємозалежності	Школа в межах 15 км від лінії розмежування	Вживання наркотиків та алкоголю	Ризикова сексуальна поведінка
Емпатія	Підтримка сім'ї	Вік	Безпека в школі	Навички ефективної саморегуляції
Депресія	Нарцисизм	Кібер-віктимізація	Булінг*	Екстерналізація проблем*
Інтерналізація проблем*	Суїцидальна поведінка та заподіяння собі шкоди	Фізичне насилля в сім'ї	Кібер-булінг	Схильність до авторитарного розв'язання проблем
Вплив психосоціальних негараздів	Реляційна віктимізація	Задоволеність життям	Упевненість у собі	Тенденція кидати школу
Просоціальна орієнтація*	Навички соціалізації	Підтримка з боку вчителів	Соціально-демографічний індекс ризику	
Сімейна згуртованість*	Навички спільного розв'язання проблем	Вербальна віктимізація	Фізичний булінг	
	Віктимізація*	Насилля в сім'ї*	Реляційний булінг	
		Навички міжособистісного спілкування*	Вербальний булінг	
		Емоційна прив'язаність до школи	Фізична віктимізація	

*Складені показники: інтерналізація проблем (тривожність, депресія, ПТСР, суїцидальна поведінка й заподіяння собі шкоди), просоціальна орієнтація (навички спільного розв'язання проблем, емпатія, цінності взаємозалежності, беземоційність та байдужість (обернено)), сімейна згуртованість (підтримка в сім'ї, залученість батьків), віктимізація (фізична, реляційна, вербальна та кібер-віктимізація), амбітність (професійна та підприємницька), насилля в сім'ї (фізичне та психологічне насилля в сім'ї), навички міжособистісного спілкування (впевненість у собі, навички соціалізації), булінг (фізичний, реляційний, вербальний та кібер-булінг), екстерналізація проблем (вживання наркотиків і алкоголю, ризикова сексуальна поведінка, підліткова злочинність та агресія).

Тоді як хлопці впевненіші в собі, вирізняються вищим рівнем оптимізму та відчуття безпеки в щоденному житті, дівчата сильніше орієнтовані на цінності та згуртованість у сім'ї, показують вищу соціальну толерантність та готовність бути мирними активними громадянами. Це дослідження дає пояснення такій розбіжності. З професійної літератури нам відомо, що підлітки, які перебувають у позитивних взаєминах у мікросистемах, успішно переносять таку модель на весь світ. Саме тому дівчата, які відчувають сильнішу згуртованість у сім'ї, говорять також про сильнішу підтримку з боку однолітків та є активнішими в позакласному житті. Поєднання готовності до активного громадянського життя, розвинених навичок спільного розв'язання проблем, просоціальної орієнтації та соціальної толерантності робить дівчат готовим суспільним капіталом, і це знання повинно неодмінно враховуватися під час розробки програм та політик.

Хлопці та дівчата також показали різні результати за показником найбільш розвинених у них життєвих навичок. У дівчат це краща соціалізація, емпатія та навички спільного розв'язання проблем, а у хлопців — навички ефективної саморегуляції. Крім того, для представників двох статей різняться і психосоціальні виклики. Дівчата сильніше інтерналізують проблеми, демонструють вищий рівень тривожності, депресії, посттравматичного стресового розладу (ці проблеми часто залишаються непоміченими) та більшу схильність до заподіяння собі шкоди та суїцидальної поведінки. Натомість хлопці показують широкий спектр поведінкових проблем, які шкодять соціальному середовищу, — фізичну агресію, підліткову злочинність, зловживання наркотиками й алкоголем та ризиковану сексуальну поведінку. При цьому хлопцям частіше притаманні риси байдужості та беземоційності, вони більш схильні до авторитарного розв'язання проблем. Ці висновки дуже важливі з двох причин: по-перше, вони підтверджують результати інших схожих досліджень, по-друге, вони відображають усталені в суспільстві гендерні норми. Так, гендерні стереотипи вимагають від дівчат бути більш соціалізованими та мати більш «жіночну» поведінку, тоді як хлопцям дозволено поводитися «по-чоловічому». Дослідження підтверджує, що конкретні життєві навички та психосоціальні виклики, про які говорять самі підлітки, відповідають типовим гендерним стереотипам: наприклад, дівчата демонструють вищий рівень емпатії, добрі навички соціалізації та проявляють свої проблеми через інтерналізацію, шкодячи радше собі, аніж соціуму. Натомість хлопці частіше вдаються до проблем поведінки, направлених назовні. І часто, напоказ засуджуючи такі прояви, суспільство саме стимулює хлопців до такої поведінки через плекання норм та стереотипів.

Тому в нашому дослідженні ми намагалися докладніше зрозуміти причини такої поведінки, аби допомогти розробити дієві превентивні та інтервенційні програми. Так, наприклад, гендерна відмінність у проявах булінгу й екстерналізації поведінки, очікувано притаманних більше хлопцям, базується на так само вищих у хлопців рисах байдужості, беземоційності та схильності до авторитарного розв'язання проблем. Отже, дослідження акцентує на наборі рис і навичок, із якими повинні працювати програми, націлені на корекцію деструктивної поведінки серед хлопців. Ще один цікавий результат: попри все хлопці показують значно вищий, ніж у дівчат, рівень розвитку навичок ефективної саморегуляції. Ці навички є набором когнітивних процесів, що стосуються самоуправління, і є джерелом ресурсів для ухвалення рішень та цілеспрямованої діяльності, тому вони напряму пов'язані з академічною успішністю, шкільною згуртованістю, якістю життя та психологічним благополуччям загалом. І, як показує дослідження, такі навички можуть служити захистом від віктимізації та фактором стійкості до булінгу й насилля в сім'ї.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що результати дослідження свідчать про необхідність розробляти програми з урахуванням гендерно зумовлених відмінностей. Зокрема, у програмах для хлопців варто звернути особливу увагу на розвиток навичок співпраці, більшу соціалізацію і на виховання ціннісної орієнтації — з метою підвищення академічної успішності та формування мирної громадянської позиції. Крім того, такий підхід користується з добре розвинених у хлопців навичок ефективної саморегуляції, впевненості в собі та з поєднання цих рис із навичками співпраці та просоціальної орієнтації. Програми для дівчат потрібно спрямовувати на виховання навичок ефективної саморегуляції, від яких залежить емоційна регуляція та захист від віктимізації та інтерналізації проблем. Заразом дівчата отримують можливість брати участь у громадському житті, сповна користаючи зі своєї мотивації та навичок спільного розв'язання проблем.

У контексті відмінностей розвитку хлопців та дівчат нарешті треба звернути увагу на те, що дівчата демонструють вищу схильність до міграції, що відображає їхню незадоволеність ситуацією та зневіру у власні сили долучитися до активної участі в житті громади, а хлопці демонструють сильніше бажання кинути школу та готовність до політичного насилля, що є відображенням їхніх слабших навичок до співпраці та зниженої ціннісної орієнтації. Додатково аналіз мотивів кидати школу показав, що на розвиток цієї тенденції серед хлопців сильно впливає насилля в сім'ї. Саме тому програми, націлені на те, щоб хлопці доводили

навчання в школі до завершення, повинні активно використовувати їхню впевненість у собі та виховувати відчуття шкільної згуртованості.

Окрім розглянутих вище розбіжностей, для нас було важливо розуміти, що є спільним для підлітків — представників двох статей. Так, і хлопці, і дівчата показали схожий рівень фізичного та психологічного насилля в сім'ї, перебування під впливом конфлікту та кібер-віктимізації. Утім, попри подібність рівня впливу, ці ризики мають різні наслідки для хлопців і дівчат. Як зазначалося вище, дівчата, які переживають насилля в сім'ї, мають вищий ризик розвинути або інтерналізацію, або екстерналізацію проблем, а хлопці — вищий ризик кинути навчання в школі або відчувати нижчу задоволеність життям. Оскільки насилля в сім'ї зазвичай пов'язане з патологіями поведінки батьків, а не дітей, самі підлітки не можуть напряду компенсувати його негативні наслідки. Тому у випадках домашнього насилля підлітки виграють, якщо мають доступ до інших захисних мікросистем. Одним із таких факторів стійкості є підтримка з боку

вчителів: у підлітків, які отримують таку підтримку, насилля в сім'ї не спричиняє такі сильні інтерналізацію проблем та незадоволеність життям.

Хлопці й дівчата також переживають приблизно однаковий рівень кібер-віктимізації, але, треба зауважити, вплив цього фактора ризику відрізняється залежно від статі. Кібер-віктимізація серед хлопців імовірніше спричиняє поведінкові проблеми (наприклад, зловживання наркотиками та алкоголем, незахищений секс та підліткову злочинність), активну участь у булінгу та ПТСР. І вкотре підкреслимо: коли підлітки стикаються з несприятливими життєвими обставинами, наприклад, віктимізацією, вони шукають підтримки та захисту в дорослих. Важливо, що жертви булінгу, які мають відчутну підтримку з боку вчителів та чії батьки беруть активну участь у їхньому житті, показують нижчу схильність до розвитку проблем поведінки та співучасті в булінгу. На практиці це означає, що хлопці більш вразливі перед віктимізацією.

8.4 Вплив наближеності до лінії розмежування на підлітків Східної України

Наведене дослідження також виявило важливі розбіжності у значеннях показників залежно від наближеності до лінії розмежування, хоча вони не є настільки очевидними, як гендерно зумовлені відмінності. Ми виявили, що підлітки, які живуть ближче до лінії розмежування, очікувано демонструють вищий рівень впливу конфлікту та, відповідно, вищу тенденцію кидати школу, вищу готовність до політичного насилля; їм більше властиві байдужість та беземоційність, нормалізація булінгу; вони мають нижчу підтримку з боку вчителів та знижену якість життя. Такі результати є закликом до дії, адже вони свідчать про нормалізацію насилля та зниження чутливості до нього. Ми можемо стверджувати, що підлітки, які живуть зовсім поруч із лінією розмежування, втрачають мотивацію до навчання та показують нижчий рівень задоволеності життям.

Підвищений рівень беземоційності та байдужості серед підлітків, які перебувають поруч із лінією розмежування, є тривожним сигналом, особливо якщо зважати на те, що з часом ці риси здатні підривати різні аспекти соціальної згуртованості (як-от родинної та шкільної) і врешті прокласти шлях для апатії чи насильства.

Виглядає так, що подібна підліткова байдужість та беземоційність є захисною реакцією на кількарічний вплив складних умов збройного конфлікту на сході України. І хоча на час збору даних соціальна згуртованість підлітків поблизу

лінії розмежування ще не була погіршена, варто очікувати, що підвищення рівня байдужості та беземоційності зрештою матиме негативний вплив на показники згуртованості, толерантності та навичок співпраці. Можна очікувати, що все це сукупно погіршить стійкість підлітків в умовах конфлікту та зробить їх більш готовими до політичного насилля.

Раніше ми вже зазначали, що найсильнішими факторами формування стійкості в підлітків у зоні конфлікту є позитивні взаємини з однолітками, здорова впевненість у собі, цінності взаємозалежності та емоційна прив'язаність до школи. Відповідні програми й політики, спрямовані на створення умов для культивування цих рис у підлітках, які проживають у районах, наближених до лінії розмежування, здатні допомогти їм згодом створити в собі певний захисний буфер, поки конфлікт є присутнім у їхньому житті.

Україні важливо усвідомити, що підлітковий період розвитку цього покоління потроху спливає. Доки конфлікт завершиться, психосоціальний та соціополітичний розвиток багатьох дітей у зоні конфлікту буде остаточно порушено і їхні життя, як і їхні громади, потерпатимуть від довгострокових негативних наслідків.

Таблиця 6:

Вищі значення для районів поруч із лінією розмежування	Значення майже однакові для різних районів Донбасу незалежно від наближеності до лінії розмежування			Вищі значення для районів, віддалених від лінії розмежування
Вплив конфлікту	Міграційна тенденція	Навички соціалізації	Навички взаємозалежності	Готовність бути мирним активним громадянином
Готовність до політичного насилля	Емпатія	Соціальна толерантність	Підтримка з боку однолітків	Задоволеність життям
Схильність кидати школу	Упевненість у собі	Навички спільного розв'язання проблем	Сімейна згуртованість*	Якість життя
Байдужість та беземоційність	Інтерналізація проблем*	Схильність до авторитарного розв'язання проблем	Залученість батьків	Цінності взаємозалежності
Нормалізація булінгу	Тривожність	Емоційна прив'язаність до школи	Фізичне насилля в сім'ї	Підтримка з боку вчителів
	Депресія	Академічна успішність	Психологічне насилля в сім'ї	
	ПТСР	Безпека в школі	Вплив психосоціального різноманіття	
	Суїцидальна поведінка та заподіяння собі шкоди	Навички міжособистісного спілкування*	Нарцисизм	
	Екстерналізація проблем*	Просоціальна орієнтація*		
	Вживання наркотиків та алкоголю	Підтримка сім'ї		
	Ризикова сексуальна поведінка	Навички ефективної саморегуляції		
	Підліткова злочинність	Агресія		
	Агресія	Насилля в сім'ї*		
	Булінг*	Фізичний, реляційний та вербальний булінг		
	Кібер-булінг	Фізична, реляційна та вербальна віктимізація		
	Кібер-віктимізація			

*Складені показники: інтерналізація проблем (тривожність, депресія, ПТСР, суїцидальна поведінка й заподіяння собі шкоди), екстерналізація проблем (вживання наркотиків і алкоголю, ризикова сексуальна поведінка, підліткова злочинність та агресія), булінг (фізичний, реляційний, вербальний та кібер-булінг), навички міжособистісного спілкування (впевненість у собі, навички соціалізації), просоціальна орієнтація (навички спільного розв'язання проблем, емпатія, цінності взаємозалежності, беземоційність та байдужість (обернено)), насилля в сім'ї (фізичне та психологічне насилля в сім'ї), сімейна згуртованість (підтримка в сім'ї, залученість батьків).

9. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Метою цього дослідження було з'ясувати, як конфлікт та інші мікросистемні ризики впливають на розвиток підлітків, та віднайти потенційні джерела стійкості, які слугують захистом від таких негативних впливів. З-поміж результатів дослідження виокремимо такі:

- 1. Вплив конфлікту** пов'язаний із широким спектром інтерналізації та екстерналізації ментальних проблем, зокрема тривожністю, депресією, зловживанням наркотиками та алкоголем, зниженням якості життя та задоволеністю ним.
- 2. Вплив насилля в мікросистемах**, наприклад, у сім'ї чи школі, пов'язаний із ментальними проблемами. Цей фактор так само сприяє посиленню тенденції кидати школу та зменшує здатність до прояву активної громадянської позиції. Натомість вплив соціодемографічних ризиків (таких як бідність або проживання в неповній сім'ї) насамперед пов'язаний зі зниженням академічної успішності.
- 3. Навички співпраці та ефективної саморегуляції в поєднанні з підтримкою з боку батьків та вчителів** великою мірою допомагають підліткам формувати стійкість до насилля в їхніх мікросистемах, тобто в школі або вдома.
- 4. Добрі стосунки й підтримка з боку однолітків, емоційний зв'язок зі школою, цінності взаємозалежності, навички спільного розв'язання проблем і толерантність** — ці навички, як правило, притаманні підліткам, стійким до впливів конфлікту.
- 5. Досвід шкільної згуртованості пов'язаний із низкою показників розвитку підлітків, а саме із:** задоволеністю життям, вищим рівнем академічної успішності, сильнішим відчуттям безпеки в школі, зниженою тенденцією кидати школу, зниженою інтерналізацією проблем, меншою кількістю поведінкових проблем, нижчою ймовірністю стати співучасником булінгу та підвищеною готовністю бути мирним активним громадянином.
- 6. Факторами, що сприяють формуванню відчуття шкільної згуртованості є:** на індивідуальному рівні — просоціальна орієнтація, навички міжособистісного спілкування та ефективної саморегуляції; на контекстуальному рівні — відчуття згуртованості вдома.
- 7. Шкільна згуртованість, просоціальна орієнтація** (тобто емпатія, навички співпраці, цінності взаємозалежності) в поєднанні із **соціальною толерантністю** найбільш ефективно готують підлітків до конструктивної участі в житті громади.
- 8. Суттєві відмінності щодо впливу ризиків і джерел стійкості спостережено у дівчат і хлопців.** Дівчата порівняно з хлопцями демонструють вищий рівень емпатії, соціальної толерантності, сімейної згуртованості, підтримки з боку однолітків, навичок соціалізації та спільного розв'язання проблем; до того ж вони мають кращі показники у навчанні та вищу готовність бути мирними активними громадянами. Разом із тим дівчата більш

схильні до інтерналізації проблем, зокрема тривожності, депресії та посттравматичного стресового розладу; вони більш вразливі до віктимізації й частіше замислюються про міграцію. Натомість хлопці продемонстрували здатність до ефективної саморегуляції, вищий рівень підприємницької амбітності, впевненості у собі, відчуття безпеки в школі та сприйняття якості життя. При цьому хлопці більш схильні до екстерналізації проблем, зокрема агресії, підліткової злочинності, незахищених статевих контактів і зловживання наркотиками та алкоголем. Вони також більш готові брати участь у політичному насиллі та кидати навчання в школі.

- 9. Важливі розбіжності в значеннях показників залежно від наближеності до лінії розмежування.** Так, підлітки в школах поблизу лінії розмежування показують вищу порівняно з підлітками в решті районів Донбасу тенденцію кидати навчання, вищу готовність до політичного насилля, вищу нормалізацію булінгу, нижчу підтримку з боку вчителів та знижену якість життя. До того ж такі підлітки демонструють вищу байдужість і беземоційність, що дуже схоже на захисну емоційну реакцію на складне життя в умовах активного збройного конфлікту.

Підсумовуючи вищесказане, можемо сформулювати такі рекомендації для розробки ефективних програм:

- A.** З метою формування у підлітків стійкості до ризиків програми повинні відображати і вирішувати природу тих ризиків, з якими ті стикаються (як мікросистемних, так і впливу конфлікту).
- B.** Шкільна згуртованість — це проміжна мета розвитку, яка є підґрунтям для досягнення багатьох позитивних результатів. Підлітки, які відчувають шкільну згуртованість, мають кращі стосунки з однолітками й вчителями, легше соціалізуються. Втім, слід пам'ятати, що фундаментом шкільної згуртованості часто є добрі взаємини в родині.
- C.** Програми для дівчат потрібно спрямовувати на виховання навичок саморегуляції та на стримування інтерналізації проблем. Такі програми варто націлювати на створення можливостей для залучення дівчат у процеси життя громади. Програми для хлопців потрібно фокусувати на розвитку навичок співпраці та соціалізації, на підтримці родинної згуртованості, зниженні байдужості й беземоційності, попередженні екстерналізації проблем та підсиленні зацікавленості хлопців у навчанні. Отже, програми повинні враховувати гендерні відмінності.
- D.** Щоб уникнути негативних довгострокових наслідків впливу конфлікту на соціоемоційний розвиток підлітків, потрібно докласти чимало зусиль для виховання в них стійкості — через позитивні взаємини з однолітками, наголос на цінностях взаємозалежності, здоровій самооцінці та емоційній прив'язаності до школи. Водночас необхідно докластися й до відновлення нормальних умов життя громад у Східній Україні в цілому.

10. ЯК КОРИСТУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТАМИ ЦЬОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Результати наведеного дослідження варто сприймати з урахуванням сильних та слабких сторін методології. Серед сильних її сторін — велика й різноманітна вибірка підлітків-школярів у Східній Україні. Крім цього, дослідження є унікальним своєю пропозицією екологічного підходу до вивчення захисних процесів у кількох суспільних контекстах (наприклад, у школі) та визначенні їхньої ролі у розвитку підлітків. А репрезентативна для цього регіону епідеміологічна вибірка дала змогу використати дуже точні методи аналізу, наприклад, модель структурного рівняння. Велика вибірка дала змогу порівняти результати, отримані в різних групах, і визначити відмінності між хлопцями та дівчатами, а також між підлітками, які проживають поруч із лінією розмежування, та підлітками з інших районів Донбасу.

Усі показники цього дослідження були виміряні за допомогою анкет, які підлітки заповнювали самостійно, що могло «роздути» кореляції через погрішність методу. Також підлітки могли применшувати прояви негативних явищ та приховувати характеристики, занижуючи відповідні показники. Все ж самостійне заповнення анкет дозволяє краще зафіксувати особисте ставлення підлітків до певних явищ, їхні емоції та мотивації, які часто є невидимими для стороннього ока. Водночас для кількох показників, особливо відносних, метод самостійного заповнення анкет дає лише часткову, односторонню картину. Щодо особистих навичок та компетенцій такий метод показує лише суб'єктивну оцінку людини, і вона може відрізнятись від реального стану справ.

Це дослідження, як і більшість розвідок, які концентрують свою увагу на підлітках, базується на використанні методу перехресного збору даних. У цього методу є кілька переваг, зокрема він дає можливість опитати велику кількість респондентів, що необхідно для того, аби дослідження було статистично сильним, а також для порівняння груп і комплексного модельного статистичного аналізу, що базується на сучасних напрацюваннях (наприклад, потенційні взаємозв'язки між особистісними показниками, такими як життєво важливі навички, та результатами розвитку підлітків, як-от академічна успішність). Крім того, такі дослідження дають змогу контролювати зовнішній вплив інших факторів та визначити, чи справжнім є взаємозв'язок між показниками моделі, чи сфабрикованим. Та попри те, що каузальні гіпотези можна перевірити методом перехресного дослідження (наприклад, через продумані моделі структурних рівнянь), результати цього дослідження варто вважати такими, що підштовхують до висновків, а не є ними. Наприклад, зв'язок між поведінкою батьків та результатами розвитку підлітків (скажімо, екстерналізація проблем) є двостороннім, тобто має вплив і з боку дітей, і з боку батьків. Саме по собі перехресне вивчення не може зняти неоднозначність із таких складних двосторонніх соціальних взаємодій.

Враховуючи все викладене вище, як краще використовувати результати цього дослідження?

У цілому дане дослідження відображає прогрес у розумінні взаємозв'язку між перебуванням під впливом ризику та захисними механізмами, з одного боку, і результатами розвитку підлітків — з іншого. Воно проводилося з екологічної перспективи й базується на вибірці, що є репрезентативною для підлітків у Східній Україні. Результати дослідження можна використовувати для пояснення гетерогенності (неоднорідності) підлітків крізь призму порівняння різних груп, які є дійсними та інформативними в рамках методології цього дослідження.

Результати також допомагають зрозуміти, як різні характеристики підлітків, їхні досвіди та вибори пов'язані між собою. Так, це дослідження може бути першим кроком до розробки доказової теорії змін, яка інформуватиме політики та програми й пропонуватиме конкретні «точки входу», за результатом яких можливі тривалі зміни. Проте з огляду на перехресну природу дослідження використовувати його дані слід обережно, підходити до них критично, бажано залучати й інші джерела та свідчення. Дослідження підкріплене (наскільки це було можливо) консультаціями з партнерами, фактологією та результатами інших досліджень задля надання певності висновкам, сформульованим у цьому звіті. Утім, для збільшення ваги його результатів можна провести додаткові консультації з досвідченими практиками в цій сфері, фокус-групові дослідження та глибинні інтерв'ю з підлітками, їхніми батьками чи вчителями.

Деякі згадані обмеження цього дослідження (наприклад, його перехресна природа) будуть подолані вже другою хвилею збору даних. Так, використовуватиметься унікальний ідентифікатор, що дасть змогу проводити лонгітюдні повторні дослідження. І насамкінець, МОН спільно з ЮНІСЕФ уже зараз запустили програми, успішність яких можна буде відстежити за допомогою цього дослідження.

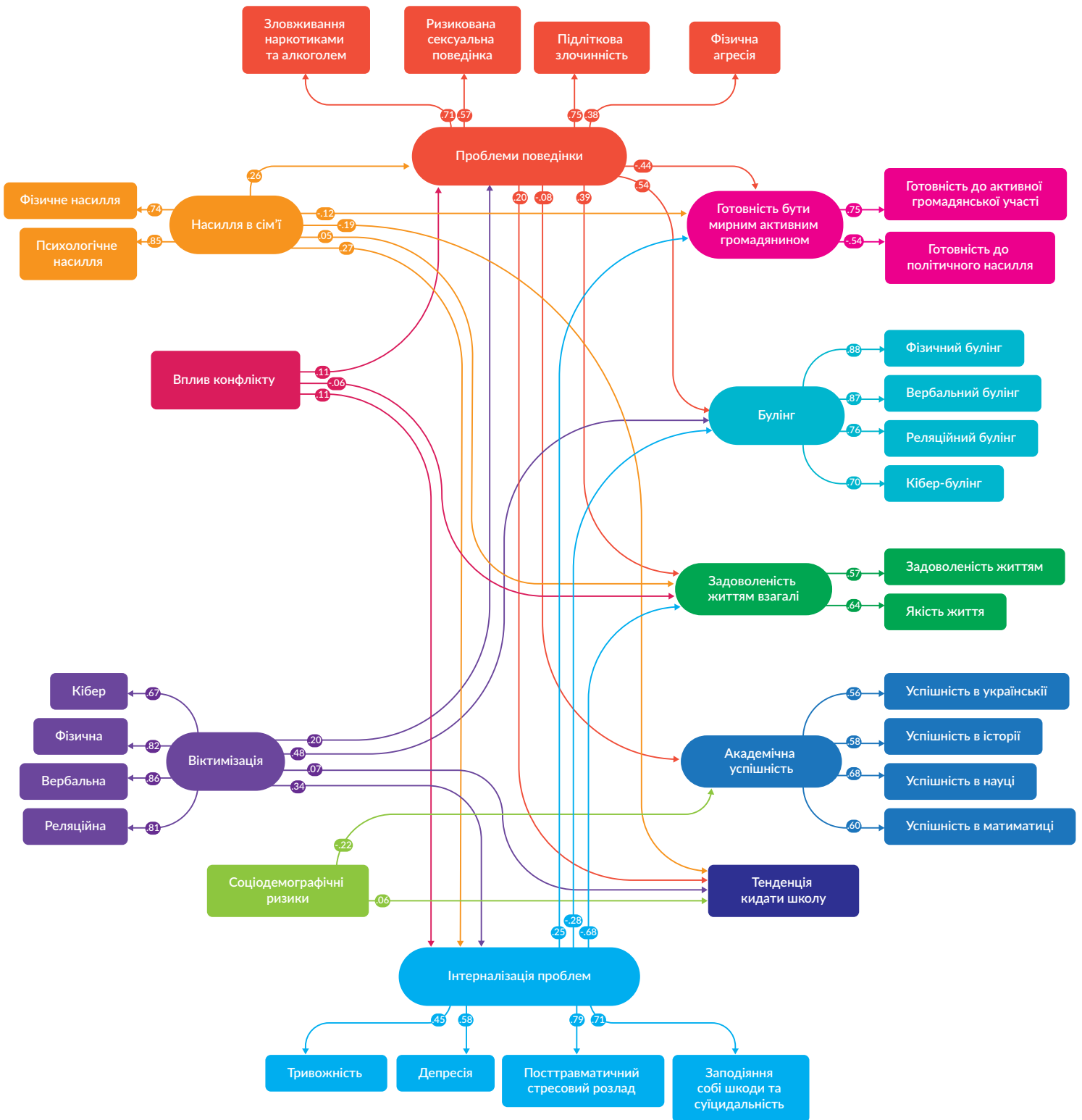
11. РЕКОМЕНДАЦІЇ

Не зважаючи на обмеження, про які йшлося в попередньому розділі, дослідження дозволяє сформулювати наступні рекомендації.

1. У червні 2018 року МОН ухвалило рішення про проведення моніторингу пілотних інтервенцій у рамках освітньої реформи за допомогою індексу SCORE для підлітків. Міністерство, на наше переконання, має розвивати свої внутрішні можливості щодо аналізу даних за допомогою індексу SCORE з метою подальшого використання цього інструменту в контексті реформи освіти.
2. МОН рекомендується використовувати показник 'шкільна згуртованість' для вимірювання ефективності реалізації шкільної реформи по всій Україні.
3. Необхідно налагодити співпрацю з академічною спільнотою в Україні заради зміцнення національного потенціалу до вивчення впливу конфлікту на розвиток підлітків.
4. Слід розробити та докласти зусилля для реалізації на сході України заходів, спрямованих на розвиток навичок ефективної саморегуляції та спільного розв'язання проблем серед підлітків.
5. МОН рекомендується створити міждисциплінарну групу, в яку б увійшли ключові партнери, психологи та фахівці в галузі освіти зі Східної України, для поглибленого вивчення ґендерно зумовлених особливостей психоціального розвитку підлітків, виявлених у дослідженні, визначення підходів до формування програм і політик, які б враховували конкретні потреби хлопців і дівчат.
6. Для того, аби педагоги, які працюють у безпосередній близькості до лінії розмежування, мали можливість максимально ефективно захищати підлітків від негативних наслідків конфлікту, потрібно забезпечити їх якомога повнішою психосоціальною підтримкою.
7. Проект «Безпечна школа», в рамках якого були запроваджені ключові елементи шкільної реформи, має бути розширено.
8. Програми та політики, скеровані на залучення батьків, варто розглядати як пріоритетні, особливо якщо йдеться про підтримку хлопців та дівчат, які проживають у районах поблизу лінії розмежування.
9. Дослідження показників байдужості та беземоційності серед підлітків на сході України, особливо тих, які мешкають близько лінії розмежування, повинні бути продовжені та поглиблені.
10. Затребуваним є подальше докладне дослідження динаміки процесів на територіях, наближених до лінії розмежування. Особливу увагу варто приділити вивченню механізмів реагування підлітків на насильство серед однолітків.
11. Потрібно популяризувати серед фахівців у сферах освіти, здоров'я та у справах молоді в Східній Україні результати цього дослідження, особливо ті, що стосуються загроз конфлікту для психічного здоров'я підлітків. Така інформаційна кампанія має включати огляд і пропозицію наявної релевантної підтримки для підлітків у складних життєвих обставинах.

Додаток 1:

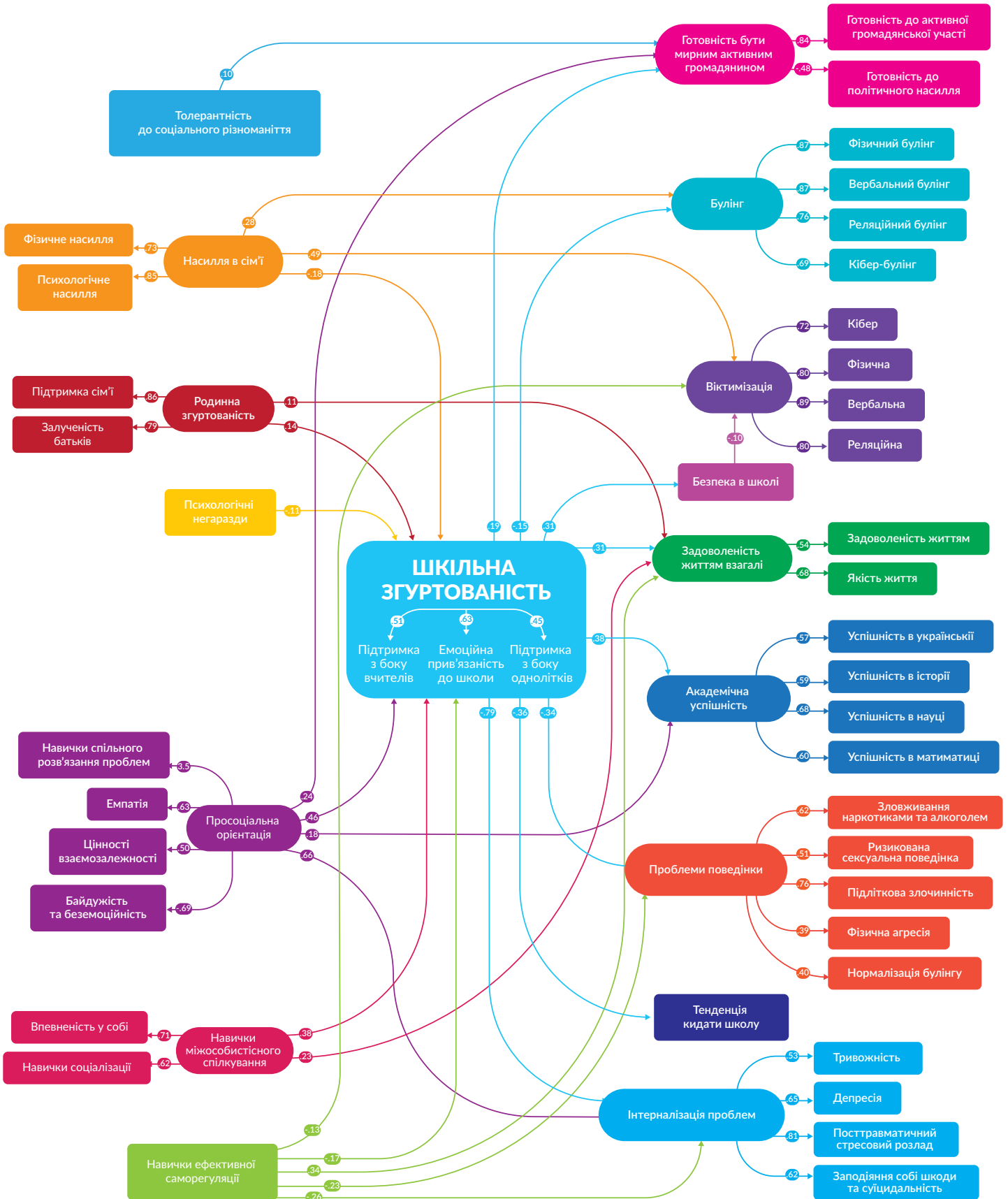
Повна модель структурного рівняння ризику й стійкості

Chi Square=3139, d.f.=339, CFI=0.92, RMSEA=0.05, SRMR=0.04; all structural pathways statistically significant; no further modifications suggested by the relevant indices.

Додаток 2:

Повна модель структурного рівняння для шкільної згуртованості

Додаток 3: Глосарій показників підліткового дослідження

Показник	Опис показника
Агресія	Прояви ворожої поведінки в щоденному житті, наприклад, систематична участь у бійках чи словесних сутичках.
Академічна успішність	Успішність із таких шкільних предметів, як математика, історія та природничі дисципліни (біологія, хімія, фізика, природознавство та ін.).
Амбітність	Професійна та підприємницька амбітність, вибір амбітної кар'єри на майбутнє.
Байдужість і беземоційність	Риси характеру, пов'язані з черствістю, браком емпатії, докорів сумління чи почуття провини й мізерності.
Безпека в школі	Почуття безпеки в шкільному середовищі (на спортивному майданчику, в класі, туалеті тощо).
Булінг (цькування)	Повторювана негативна поведінка, що має на меті завдати болю або шкоди іншим, наприклад, онлайн-домагання та/або фізичне насильство.
Віктимізація	Безпосереднє переживання цькування через повторювані фізичні, словесні та психологічні атаки, залякування, метою яких є залякати чи нашкодити.
Впевненість у собі	Задоволеність собою та впевненість у своїх силах.
Вплив конфлікту	Відчуття незахищеності в умовах конфлікту через фізичну наближеність до районів, які перебувають під обстрілами; коли хтось із близьких є учасником бойових дій або через розділення сім'ї внаслідок конфлікту.
Вплив психологічних негараздів	Прямо або опосередковано піддаватися негативним подіям у житті, таким як цькування, покарання, ігнорування тощо.
Готовність бути мирним активним громадянином	Готовність та бажання брати мирну активну участь у громадському та політичному житті та місцевих молодіжних ініціативах, відігравати роль відповідно до своїх інтересів, наприклад, у молодіжних радах.
Готовність до політичного насилля	Готовність вдаватися до насильства для досягнення політичних змін.
Громадянський оптимізм	Переконання, що сучасному поколінню живеться краще або гірше, ніж минулим чи майбутнім поколінням.
Депресія	Почуття пригніченості чи глибокого нещастя.
Емпатія	Здатність до співчуття й співпереживання.
Задоволеність життям	Загальне відчуття вдовolenості своїм життям.
Заподіяння собі шкоди та суїцидальна поведінка	Думки та/або спроби завдати собі шкоди чи вчинити самогубство.
Зловживання наркотиками та алкоголем	Систематичне вживання алкоголю та наркотичних речовин.
Індекс соціодемографічних ризиків	Індекс складається з низки індикаторів, які допомагають ідентифікувати групи ризику. Базується на кількості дітей у сім'ї, середньому доході сім'ї, освіті батьків.
Індивідуалістські цінності	Бути амбітним і схильним до пригод, діяти на власний розсуд і демонструвати гедоністичні риси характеру.
Міграційна тенденція	Бажання полишити свій регіон у пошуках кращих можливостей.
Навички соціалізації	Навички, які допомагають успішно спілкуватися та взаємодіяти з іншими.
Навички ефективної саморегуляції	Здатність контролювати імпульси, передбачати наслідки своїх вчинків, планувати завдання, зосереджуватися та успішно займатися кількома справами одночасно.

Показник	Опис показника
Навички спільного розв'язання проблем	Здатність знаходити компроміс, розбудовувати консенсус і брати відповідальність за ухвалені рішення.
Нарцисизм	Самозакоханість та зверхність по відношенню до інших.
Нормалізація булінгу	Бути переконаним, що цькувати інших є нормальним явищем, та вважати прийнятними прояви девіантної поведінки або насильства щодо інших.
Підліткова злочинність	Дрібні злочини чи систематичне порушення правил (бійки, прогули школи і т.д.).
Підтримка з боку однолітків	Впевненість, що можна покластися на однолітків, отримати від них підтримку.
Підтримка в сім'ї	Добрі стосунки з членами родини, міцність сімейних зв'язків.
Посттравматичний стресовий розлад	Постійний емоційний стрес, спричинений травматичною чи небезпечною подією.
Психологічне насилля в сім'ї	Психологічне насильство з боку батьків, братів/сестер чи опікунів.
Ризикова сексуальна поведінка	Схильність вступати в незахищені сексуальні контакти з багатьма партнерами.
Соціальна толерантність	Толерантність до меншин (ромів, євреїв, людей нетрадиційної орієнтації), прийняття їх у суспільстві та готовність спілкуватися з ними.
Схильність до авторитарного розв'язання проблем	Відсутність бажання знайти компроміс, досягати консенсусу та небажання брати відповідальність за розв'язання проблем і послаблення напруження.
Тенденція кидати школу	Бажання припинити навчання та намір перестати ходити в школу.
Тривожність	Відчуття занепокоєності й незахищеності, яке заважає припинити хвилюватися й розслабитися.
Залученість батьків	Участь батьків у соціальному житті дитини, її навчанні.
Фізичне насилля в сім'ї	Фізичне насильство з боку батьків, братів/сестер чи опікунів.
Цінності взаємозалежності	Діяти відповідно до суспільних норм та традицій, піклуватися про добробут інших.
Шкільна згуртованість	Відчуття згуртованості, зв'язку з однолітками та вчителями в шкільному контексті.
Якість життя	Оцінка різних аспектів життя, таких як настрої, взаємини з іншими, цілі тощо, а також міра, якою особа задоволена своїм життям.
Складені показники	
Булінг	Складається з фізичного, реляційного, вербального та кібер-булінгу.
Віктимізація	Складається з фізичної, реляційної, вербальної та кібер-віктимізації.
Екстерналізація проблем	Складається зі зловживання наркотиками й алкоголем, ризикованої сексуальної поведінки, підліткової злочинності та агресії.
Згуртованість у сім'ї	Складається з підтримки в сім'ї та залученості батьків.
Інтерналізація проблем	Складається з тривожності, депресії, ПТСР і заподіяння собі шкоди та суїцидальної поведінки.
Навички міжособистісного спілкування	Складається з впевненості в собі та навичок соціалізації.
Насилля в сім'ї	Складається з фізичного та психологічного насилля в сім'ї.
Просоціальна орієнтація	Складається з навичок спільного розв'язання проблем, емпатії, цінностей взаємозалежності та байдужості й беземоційності (обернено).

Думки авторів, висловлені в цій публікації, не обов'язково відображають політику та погляди ЮНІСЕФ та/чи Європейського Союзу.

Позначення, використані в цій публікації, та подання матеріалу не означають, що з боку ЮНІСЕФ висловлюється будь-яка думка щодо правового статусу будь-якої країни або території, її органів влади або щодо визначення її кордонів.

Результати цієї публікації можуть вільно використовуватися за умови такого посилання: Доказовий аналіз психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту та роль системи освіти як захисного середовища: ЮНІСЕФ, 2018.

Примітки до карт у цій публікації: карти є стилізованими й не відображають реальні масштаби. Вони не відображають позицію ЮНІСЕФ щодо правового статусу будь-якої країни або території чи щодо визначення її кордонів.

Контактна особа для додаткової інформації:

Ніна Сорокопуд,

Спеціаліст з комунікацій

ЮНІСЕФ Україна

Тел.: +38 044 521-01-25

Email: nsorokopud@unicef.org

 facebook.com/UNICEF.Ukraine

 twitter.com/unicef_ua

 instagram.com/unicef_ukraine/

 unicef.org/ukraine

© United Nations Children's Fund (UNICEF)

Лютий 2019

unicef
for every child